M. Biržiškos

Mūsų raštų istorija

1547 m.—1904 m.

„Švyturio“ B-vė Kaune, Miško gat. Nr. 11. Telef. Nr. 232.

Leisdamas šitą savo darbą, turiu galvoje ir mūsų mokyklą: šitą savo rašinį ir jai skiriu.

Lietuvių kalbos pamokomis mokiniai skaito, nagrinėja su kalbos mokytoju tam tikras chrestomatijas, skiriamas kalbos mokslui (kalbos išrašų rinkinius), arba atskirus rašytojų darbus. Tam gyvajam kalbos darbui skiriama ir šita „Mūsų raštų istorija". Mokyklai ji yra tik tam tikra mokslo *priemonė,* bet toji priemonė mokiniui galės atstoti, bent tuo tarpu, ir reikalingą jam mūsų raštų istorijos *vadovėlį*.

Kaip reikia šita priemone naudotis mokykloje — tą dalyką turi nuspręsti jau pats to gyvojo mokyklos darbo vadovas: savo darbe jis eis, tikiuosi, kalbos metodikos mokslu ir naudosis savo ir draugų pastebėjimais. Šiaip ar taip, nieku būdu nepatariu mokiniui atmintinai mokytis *visos* tos chronologijos, kuri čia duota įvairiems rašinio galams; tą pat turiu pasakyti, žinoma, ir apie rašinio vardus, pavardes, knygų antraštes...

Čia kartu su mūsų raštais yra kalbama kiek ir apie kitų raštus, turėjusius ir iš dalies tebeturinčius įtakos mūsų raštų ūgiui: kalbu vietomis ir apie tuos kitų žmonių ir kitų tautų darbus, su kuriais augo surišti mūsų raštai. *M. B.*

I. Tautosaka.

Ligi šiol surinkta ir išspausdinta ne mažiau kaip 7000 mūsų tautos dainų ir jų varijantų ir apie $2^1/_2$ tūkstančio jų gaidų; be to, surinkta daugiau kaip *2* tūkstančiu pasakų, padavimų, legendų, per 3 tūkstančius mįslių, priežodžių ir patarlių.

§ 1. Dauguma **dainų** yra lirikos dalykai; jos liečia daugiausia vestuvių, laidotuvių *(raudos)* dalykus, šeimos, sodžiaus darbo ir apskritai gyvenimo rūpesnius. Daugiausia bus dainų *„apie žirgą“* (apie 50 % dainų) ir apie *„rūtą“* (30 %). Tyraus, švelnaus jausmo pilnos, jos pasižymi reiškinių ir posakių vaizdingumu ir gaidos skambumu.

Dabarties gyvenimo sąlygos, baudžiavai išnykus, vis daugiau rūpina visuomenę, sodžių ir jo būtį, pagreitina bėgimą iš sodžiaus ir įneša jan miestelio ir miesto kultūros. Naujieji visuomenės dalykai skaudžiai atsiliepia žmonių dainose, susidėjusiose baudžiavos laikais. Jų vietoje vis dažniau braunasi mažos kultūros *dainuška* ir rašytinės (literatūros) dainos. Strazdo, Vienužio, Barono ir kitų dainos dainelės jau senai dainuojamos mūsų žmonių, iš jų patenka kartais ir į dainų rinkinius, iš liaudies surašytus.

§ 2. Mokslininkai ir literatūros veikėjai (literatai) mažiau yra susipažinę su lietuvių **pasakomis.** Dažniausios jų temos yra bendros visam Azijos Eiropos pasauliui. Gana savotiškas yra jų mitologinis elementas. Lietuviams vėliau, negu kaimynams, priėmus krikščionybę, pasakose tebėra gana aiškiai užsilikę dviejų tikybų, krikščionių ir nekrikščionių, mišrumo žymių; jos duoda daug medžiagos tikybinių liaudies pažiūrų tyrinėtojams. Krikščioniškų **legendų,** palyginti, yra nedaug, ir jos ne labai originalingos. Krirkščionybės įtaka liaudies kūryboje yra apsireikšdinusi dažniausiai paviršium, krikščionių sąvokoms, dažnai tiesiog tiktai naujiems kri-

kščionių mokslo vardams, įėjus į senąjį pasakos turinį. Gana turtingas yra žvėrių epas.

§ 3. Tautos būdą, ypatybes, pažiūras ir kitus skirtingumus aiškiai ir vaizdingai pasako mums ir kitiems dar mūsų **mįslės, priežodžiai** ir **patarlės.** Jų yra tautoje devynios galybės, bet turime jų surinkę ne daugiausia: jų rinkimas tebelaukia dirbėjų.

Neturėdami pilnų savo **tautosakos** (dainų, pasakų, mįslių, priežodžių, patarlių) rinkinių, Lietuvos rašytojai ir šiaip dirbėjai dažnai negali suprasti kaip reikiant nė savo tautos dvasios: pačios „tautos sakymai," tautos gilumų žodis reikalingas dabar ypačiai mums, gyvenusiems ilgą laiką nepaprastoje visokių globėjų įtakoje.

II. XVI, XVII, XVIII-sis amžiai.

§ 4. Lietuvių literatūros pradžia siekia XVI-jį amžių. Seniausia lietuvių kalbos raštų liekana yra laikomas paprastai įrašas juostoje, arba tikriau plačiame šilkiniame kaspine su 1512 m. data, turįs savyje pradžios dainos („pas mamužes augau varga nežinojau") žodžius; bet to įrašo *lotyniškos*, tariant lenkiškos, raidės (žinomuose mums lietuvių spaudiniuose ir rankraščiuose seniau vartojamos buvo *gotinės* raides) ir kiti tokie dalykai verčia mus abejoti tos datos tikrumu. Lygiai abejojama yra 1533 m. data, kurią kai kurie bibliografai deda išleistose Vilniuje knygose, vardu „Wyprawa duszy na tamten świat .... Agenda w języku polskim, łacińskim, litewskim i niemieckim."

Bet visai tikros yra datos: 1545 m. — dviejų žinomų mums lietuvių poetų, Rapagelonio ir Culvensio, mirties data ir 1547 — pirmųjų žinomų mums lietuviškų knygų, Mažvydžio katekizmo, išleidimo metai. Taigi penktąją dešimtį XVI amžiaus galime laikyti lietuvių raštų pradžia.

§ 5. Lietuvių raštų lopšys yra Mažoji (Prūsų) Lietuva (pirmieji lietuvių kalbos spaudiniai pasirodė senųjų Prūsų sostinėje, Karaliaučiuje), jų motina buvo — reformacija. Priėmęs reformaciją, pirmasis pasaulinis Prūsų valdovas, kunigaikštis Albrechtas Brandenburgietis (g. 1490, m. 1568), ėmė

uoliai rūpintis, kad „Dievo žodis“ paplistų tarp visų jo valdinių, vadinasi — ir tarp turinčių akiai jau krikščionių vardą lietuvių ir jų brolių, jau mirštančių Prūsų. Savo įkurtame (1544 m.) Karaliaučiaus universitete jis įsteigė lietuvių teologams, kunigams ir pamokslininkams, kelias stipendijas ir skatino rašyti tikybos knygas lietuvių ir tų prūsų kalbomis; tiek jis, tiek jo įpėdiniai lietuvių (ir prūsų) knygoms leisti davė pinigų, kiek reikėjo.

§ 6. Su kunigaikščio Albrechto vardu ir su Karaliaučiaus universitetu yra surišti pirmųjų Lietuvos protestantų ir lietuvių rašytojų vardai. Vitenbergo universiteto auklėtinis, Karaliaučiaus universiteto profesorius Stan. **Rapagelonis** (Stanislaus Rapagelonis Lituanus, miręs 1545 m.), kilęs iš Kelmės apylinkės Kauno gubernijoje, bene pirmasis bus vertęs bažnytines giesmes iš lenkų ir vokiečių kalbų į lietuvių kalbą. Abromas **Kulvietis** (*Culvensis*, miręs 1545 m.), kilęs iš Kulvos miestelio netoli Kauno, kelių universitetų (Krokuvos, Lovanės, Vitenbergo ir Leipcigo) auklėtinis, įsteigė Vilniuje mokyklą, paskui profesoriavo Karaliaučiuje; išvertė į lietuvių kalbą psalmes, kurias mirdamas įsakė savo mokiniams giedoti.

Martynas **Mažvydis** (lotyn. *Mossvidius*) Vaitkūnas (miręs 1562 m.), kunigaikščio Albrechto stipendininkas, paskui Ragainės kunigas, išvertęs išleido 1547 m. katekizmą vardu „*Catechismusa prasty szadei*, makslas skaitima raschta yr giesmes del kriksczianistes bei del berneliu iaunu nauiey suguldítas,“ giesmę „*Te Deum laudamus*“ (išleistą 1549 m.), parašė ir išleido „*Forma chrikstima*“ (1559 m.). Taip pat stipendininkas ir kunigas, Baltramiejus **Vilentas** (miręs 1587 m.) 1579 m. rašė ir išleido Mažąjį Liuterio katekizmą „*Enchiridion*“ („vadovėlį“) ir Euangelias bei Epistolas. Karaliaučiuje mokėsi ir kunigas Jonas **Bretkūnas** (1535—1602), vertė iš vokiečių kalbos tikybines giesmes (išl. 1589), išleido Postillą (1591) — „Postilla tatai esti Trumpas ir Prastas Ischguldimas Euangeliu sakomuiu Basznicziozie Krikschczionisckoie nůg Weliku ik Aduento. Per Jona **Bretkuna** Lietuwos Plebona Karaliaucziuie Prusůsu“; parašytą paliko filologų ir lietuvių kalbos mokovų labai

branginamą visą Biblijos vertimą, kurį dirbo daugiau kaip dešimtį metų (baigė 1590 m.).

Pirmosios lietuvių knygos buvo, vadinasi, Mažvydžio verstas 1547 m. katekizmas su elementorėliu ir giesmynėliu.

§ 7. Pirmieji mūsų rašytojai, dirbę Prūsų Lietuvoje, rašė gotiniais to meto vokiečių rašmenimis.

Mažvydis 1547 m., įrašęs savo katekizmo pradžioje, jog jo „Knigieles paczias byla Lietuuinikump jr Szemaicziump," sako tuojau tais rašmenimis šiuos žodžius:

„Bralei, seseris imkiet mani ir skaitikiet,
Ir tatai skaitidami permanikiet.
Maksla schito tewai iusu trakßdawa tureti,
Ale to negaleia ne wenu budu gauti . . ."

Bretkūnas 1591 m. savo Postilloje įvairius žodžius šiaip rašo: Diewas Tiewas, schitie ßodei, schitus ßodzius, nepaßista, giwens, prisikielens, darens ira, schwenskem, nenusigansket, schů kartu, po triu dienu, wargstanczus, Diewui intiktinai giwenkem, girdeiom ape musu miela Pona Jesu Kristu (= Dievas Tėvas, šitie žodžiai, šituos žodžius, nepažįsta, gyvens, prisikėlęs, daręs yra, švęskim, nenusigąskit, šiuo kartu, po trijų dienų, vargstančius, Dievui įtiktinai gyvenkim, girdėjom apie mūsų mielą Poną Jėzų Kristų).

§ 8. Visi tie lietuvių rašytojai ir dauguma kitų plunksnos darbininkų, pamokslininkų ir kunigų, dirbusių XVI amžiuje Prūsų Lietuvoje, buvo gimę lietuviai. Jie atsidėję ir karštai platino Liuterio mokslo švietimą tarp lietuvių ir prūsų. Tačiau tie darbadirbiai neišjudino giliau ir plačiau Lietuvos vakarų pakraščio, kad ir kaip globojo to Prūsų lietuvių pakraščio kultūrą ne tiktai kunigaikštis Albrechtas, bet ir jo įpėdiniai, kurie ir valdžios aktuose vartodavo ne kartą lietuvių kalbą. Tais globotojais Lietuvių tauta laiko kunigaikštį Jurgį Fridrichą (1578, 1579 m. aktai), karalių Fridrichą I-jį (1705 m. aktai), karalių Fridrichą Vilemą (Vilhelmą) I-jį (1724 m. aktas), karalių Fridrichą II-jį Didįjį (1747 ir 1777 m. 2 aktu).

XVI-jo amžiaus lietuvių rašytojai ne daugiausia turėjo įpėdinių savo tautiečių. Vokiečiai, kurie dar XVI-me amžiuje viešpatavo neatskirtinai Prūsų moksle ir būtųjų įvykių

raštuose (istorijos ir mokslo veikalai buvo leidžiami lotynų arba vokiečių kalbomis), nuo pradžios XVII-jo amžiaus ima vadovauti ir lietuvių leidiniams, visai tų leidinių srovei; dauguma Prūsų Lietuvos rašytojų, rašančių lietuviškai, yra jau vokiečiai.

§ 9. Antroje XVI-jo amžiaus pusėje reformacija pasiekia ir Didžiąją Lietuvą ir tuoj patraukia į savo pusę bajorų ir didikų minias, net kunigus. Su žmonėmis (liaudim) išdykėliai dvasininkai elgėsi ilgą laiką, kaip pasakų pamotės su savo povaikiais; jie nebuvo supratę nei savo siuntybos, nei žmonių reikalų ir kalbos . . . Tie žmonės, aišku, nebuvo patys susirūpinę valdžios suteikta jiems katalikybe: jie dabar mielai imasi „naująjį tikėjimą“ arba vėl grįžta į pagonystę (tūlose Žemaičių vietose) ir sukyla su ginklais rankose prieš ponus ir kunigus, naikina, degina, žudo, siaubia. Vyskupas Valančius tvirtina, kad tuo metu visoje Žemaičių vyskupijoje buvę pasilikę tiktai septyni katalikų kunigai. Tačiau netrukus prasidėjo katalikų reakcija (ataspyris).

§ 10 Lietuvos dvasininkų pryšakyje stojo energingi vyskupai, Žemaičių Merkelis Giedraitis (vysk. 1577—1609) ir Vilniaus Valerijonas Protasevičius Suškovskis (g. 1504 m., vysk. 1556—1580), kurie paėmė į savo rankas dvasininkus ir, turėdami pagalbai kelis nepaprastus kunigus, ne tiktai pataisė katalikų dalykus Lietuvoje, bet juos dar paakiui pavarė. Protasevičius parsigabendino į Lietuvą jėzuitus (1579 m.) ir įkūrė Vilniaus akademiją (tais pačiais metais). Nustota tenkintis svečiašaliais kunigais ir pasirūpinta jie saviškiais pavaduoti. Tuo tikslu buvo įsteigta 1579 m. Vilniuje dvasinė seminarija, kurioje iš pradžios ir Žemaičių vyskupijos jaunuomenė ėjo savo mokslus, kol nebuvo Žemaičių seminarijos (ši įkurta buvo Kražiuose, paskui Varniuose); tos seminarijos davė daug gabių ir darbščių kunigų. Pradėta steigti parapinės ir vidurinės mokyklėlės, kurios galėtynių ėjo su nekatalikų mokyklomis. Garsinga buvo Žemaičiuose ypačiai Kražių mokykla (1616—1840), kurioje XVII amžiuje dėstė mokslą Sarbievskis ir Kojelavičius, XVIII-jo amžiaus gale Klangevičius, XIX-me amžiuje Valančius ir kiti; ji yra išleidusi visą eilę mokytų lietuvių darbininkų. Buvo išsiųsti į

tamsiausius Lietuvos užkampius pamokslininkai, kurie jau lietuvių kalba mokė žmones iš naujo, krikštijo ir išpažinties klausė. Tuoj pradėta tikybinė polemika su protestantais ir reformatais. Šie (evangelikai reformatai) beveik vienu metu su protestantais atvyko į Lietuvą ir sėkmingai darbą dirbo, ypačiai diduomenėje ir šiaipjau aukštesniuose visuomenės sluoksniuose, gali būt, dar sėkmingiau, kaip evangelikai protestantai. Tuoj imta teismuose bylinėtis su evangelikais del atimtųjų bažnyčių ir turtų... Lietuvių kalba, kuri reformacijos rankose buvo pavojingas ginklas prieš katalikų lotyniškumą, įgijo dabar ir katalikų tarpe pilietines teises ne tiktai propagandoje ir žodžio polemikoje, bet ir spaudoje.

§ 11. Kova su nekatalikais ir įtemptiniai politikos santykiai Lietuvos diduomenės su Lenkais padeda susidaryti kaip ir kultūrinei lietuvių srovei. Politinės opozicijos pryšakyje stoja minėtasis vyskupas Giedraitis, uolus lietuvių raštijos globėjas. Įgarsėja veiklus vyskupo bendradarbis, Žemaičių kanauninkas, kunigas Mikalojus **Daukša** savo vertimu Jok. Ledesmos katekizmo (išleisto Vilniuje 1595 m.) ir Jok. Vuikos Postillos (išleistos Vilniuje 1599 m.), o dar daugiau savo įžymiąja (lenkiškai parašyta) Postillos prakalba, kurioje išstoja karštu lietuvių tėvyninku (patriotu), gindamas savo mokslintų tautiečių niekinamą lietuvių kalbą, smarkiai bausdamas juos už tai ir karštai keldamas ją tiems savo tautiečiams aikštėn, tačiau nė kiek nešokdamas prieš vartojimą su lietuvių ir kitų kalbų, ypačiai lenkų (žr. §§ 13 ir 15).

Tuo pat metu ir bene vyskupo prikalbėtas, rašė savo „lenkų, lietuvių, žemaičių *kroniką*... kuri pirmiau niekad nebuvo saulaitės mačiusi“ (1582 m. lenkiškai parašytą), esančią ir dabar svarbų šaltinį Lietuvos įvykiams pažinti, mozūras Motiejus **Stryjkovskis** (1547—1582), kurs tarnaudamas Lietuvos kariuomenėje buvo susirinkęs apie ją ir istorinių žinių; buvo pramokęs ir lietuvių kalbos.

§ 12. Vilniuje įgarsėja šv. Jono bažnyčios pamokslininkas, pirmasis lietuvių leksikologas (žodyninkas), kunigas Kastantinas **Širvydas** (1564—1631). 1629 m. jis išspausdino savo pamokslus („sakimus, punktus sakimų“), išvertęs juos ir į lenkų kalbą ir davęs jiems rašte vardą „Punkty kazań“

(II-ji dalis išėjo 1644 m.); tais pačiais metais išleidžia ir „Dictionarium trium linguarum“ (II jo leidimas išėjo 1631 m., III 1642 m., IV 1677, V 1713, VI 1718 m.), lenkų lotynų lietuvių kalbų žodyną; 1630 m. išėjo jo „Clavis linguae lithuanicae“ (Lietuvių kalbos raktas). Jo pamokslai yra pirmosios lietuvių kalbos knygos, kurių viena teksto dalis (evangelijos ir atskirų pamokslų turinys, pamokslų pradžioje) išspausdinta lotynų raidėmis. Prūsų spaudiniai ligi šiol tebespausdinami daugiausia gotinėmis raidėmis, pirmieji katalikų leidiniai (Širvydo, Daukšos . . .) buvo irgi gotinėmis raidėmis spausdinami (žiūr. §§ 13 ir 15).

§ 13. *K. Širvydas* rašė: mustit, muste, žinkłas, duodunt, nindre, drutas, wisadu, dungus, su tu sekłu ir su tuo žodžiu, iwestas, igitas, apłeystas, regi Diewo weydu, nuog iu runku, kusnis, ku regi, tusimas, umźinas, sekłay, kartays, sakos regieis moteris verkiunćias (= mąstyti, mąstė, ženklas, duodant, nendrė, lendrė, mendrė, drūtas, visada, dangus, su ta sėkla ir su tuo žodžiu, įvestas, įgytas, apleistas, regi Dievo veidą, nuog, nuo jų rankų, kąsnis, ką regi, tąsymas, amžinas, sėklai, kartais, sakosi, sakos regėjęs moteris verkiančias).

M. Daukša rašė: szeszi rikai, piłesi, důt', ne kłauséu, gaiłekis', gałeczio (gałecze), idant gałetų, apreiszke garbę sawą, ką, intikeio, instoio, įstatîtas, męs, trįs wîrai, tie pietųs, nůg wisų welinų, Diewas, wienas, nůpełnas, smarkiąie kanczia tawa atpirkt' teikeis, iumus taris, tarnamus tare... (= šeši rykai, pylėsi, duoti, neklausiau, gailėkis, galėčiau, galėčia, idant galėtų, apreiškė garbę savą, savo garbę, ką, įtikėjo, įstojo, įstatytas, mes, trys vyrai, tie pietūs, nuog, nuo visų velnių, Dievas, vienas, smarkiąja kančia tavo, tavo kančia atpirkti teikeis, jums tarys, tars, tarnams tarė . . .).

§ 14. 1605 m. pasirodė Ledesmos katekizmo vertimas, rytų aukštaičių tarme parašytas (Daukšos vertimo kalba taikinta kiek ir žemaičiams); po lietuviškuoju vertimu, kurs eilėmis paskiriamas (dedikuojamas) vyskupui Giedraičiui, yra pasirašęs arčiau nežinomas Vaclavas Labūnauskis (Łabunowski)

Jėzuitas kun. Jonas **Joknavičia** (Jachnowicz, 1589—1668) vertė į lietuvių kalbą dvasines giesmes (išleistas

1660 m. — 1668 m.), rašė lietuviškus katekizminius pamokslėlius (išl. 1638 m.) ir įvairias tikybines knygeles (pirmąsias lietuviškas maldų knygas, skiriamas katalikams, išleistas 1630 m. ir vėliau); rankrašty palikęs ir lietuvių kalbos gramatiką, parašytą apie 1660 m.

Dirbo rašė Vilniuje ir kiti naujieji lietuvių dvasininkai. 1737 m. jėzuitai išleido ir lietuvių kalbos gramatiką.

§ 15. Lietuvių kalbos mokslui ir lietuvių raštų istorijai yra ypačiai žymūs kun. M. *Daukšos* ir kun. K. *Širvydo* raštai. Tuodu vyru labai vertino, matyti, žmonių kalbą. Toji kalba mūsų raštuose ir tautos ūgyje buvo abiem jiem labai svarbus ir brangus dalykas. *Bretkūno* kalba (vakarų aukštaičių kalba) yra, kaip sakėm, labai vertinama filologų ir mūsų kalbininkų; nė kiek ne mažiau, jei ne daugiau, yra vertinami kalbos mokslui ir mūsų raštų istorijai kun. M. Daukšos ir kun. K. Širvydo raštai.

Daukša rašydamas buvo ir bendrą mums rašybą nustatęs; jo rimtai rūpintasi visu lietuvių kalbos dalyku (terminologija ir kitais galais); jis rašė ne viena kuria tarme. *Širvydas,* mokytas ir uolus lietuvių rašytojas, rašė rytų aukštaičių tarme; ką rašydamas, jis, kaip ir Daukša, rūpinosi, kad jo raštų kalba būtų visai taisyklinga, rimta, graži.

Juodu, kaip ir kiti pirmieji mūsų rašytojai, stengėsi išdėti sava kalba pažodžiui vokiečių, lenkų ir lotynų kalbų tekstus. Visa žmonių kalbos sintaksė, kurios mokslui tiek daug duoda mūsų pasakos, priežodžiai, dainos, mįslės, jiem dar negalėjo labiausiai rūpėti, ir todel šitam mūsų kalbos mokslui juodu (Daukša ir Širvydas) yra, palyginti, ne daugiausia suėmusiu iš pačių žmonių kalbos.

§ 16. Suskatus dvasinei Lietuvos valdžiai ir pasaulinei sykiu stengtis, evangelikai turėjo nusileisti; dabar protestantų bažnyčia, būdama viešpataujanti Prūsų Lietuvoje, Didžiojoje Lietuvoje nedaug beturi bažnyčios šalininkų, daugiausia tiktai tarp įsikūrusių čionai vokiečių, latvių ir Prūsų Lietuvos išeivių. Reformatai buvo susikūrę ir įsigalėję tarp Lietuvos didikų ir bajorų. Radvilų ir kitos diduomenės globojami ir drauge naudodamiesi savo mokslingų dvasininkų darbais, buvo jie įstengę žymiai iškilti Lietuvos šviesuomenėje XVI ir iš

dalies XVII amžiuje. Jų mokyklos buvo geresnės nekaip katalikų, ypačiai Kedainių mokykla (1625—1824). Žinomi buvo jų lietuviški leidiniai — vilniškiai: lenkiškas ir lietuviškas *katekizmas* (1598), Jokūbo Morkūno lietuviška *Postilla* (1600), ir kedainiškiai: 1653 m. *Kniga Nabażnistes Krikśćioniszkos, Summa* abá Trumpas iszguldimas Ewangeliu Szwentu per wisus meatus, *Małdos krikszczioniszkos, Katechizmas*, 1701 metų *Naujojo Testamento* vertimas, garsinga Londono biblija (Samuelio Bogumilo **Chylinskio,** mirusio 1668 m., vertimas), spausdinta tarp 1659—1662 m. Edinburge. Ar čia vertimo autorius tikrai buvo Chylinskis, ar tos biblijos vertėjas nebuvo tiktai, Chylinskio vietoje, Jurgis Skrodzkis (1609—1683) ir Jonas Borzymovskis, miręs 1601 m., — bus jau daugiau kaip dvidešimt metų, buvo iškilusi įdomi polemika tarp lietuvių literatūros bibliografų.

Tačiau priėmus Radvilams, reformatų globėjams, katalikų tikybą, Lietuvoje reformatų įtaka slūgsta, — įsigali katalikų ataspyris. Nuo to laiko, kaip ir Prūsų Lietuvoje, po trumpo suskatimo antrojoje XVI amžiaus pusėje, Didžiojoje Lietuvoje menkėja lietuvių leidiniai, ir tas jų vertybės menkėjimas traukiasi ligi XVIII amžiaus galo (ligi Kr. Duonelaičio) ir dar toliau ligi XIX amžiaus.

§ 17. Prūsų Lietuvoje vyriausybės globa lietuvių raštams ir kultūros gyvenimui XVII ir XVIII amžiuose nenustoja darbo dirbusi, net didėja viešpataujant karaliui Fridrichui Vilhelmui I (1688—1740), kurs steigdino daug pradedamųjų mokyklų su lietuvių ir vokiečių kalbomis, įvesdino lietuvių kalbos mokslą apygardinėje Tilžės mokykloje. Tas karalius 1723 m. Karaliaučiaus universitete įkurdino lietuviams teologų ir mokytojų seminariją, kurios auklėtiniai veikliai dirbo paskui ir lietuvių raštuose ir pradedamajame lietuvių švietime, mokydami žmones gimtąja kalba.

Lietuvių raštai XVII ir XVIII amžiuose Prūsų Lietuvoje augo, kaip augę, nė kiek nesustodami; bet, kaip minėjome, tą ūgį savo rankose tūrėjo vokiečiai (vyriausybės žmonės ir kunigai), o lietuviai dirbo tame ūgyje mažesnį darbą, nekaip XVI amžiuje, ir toji raštų ūgio srovė, taip ištvinusi pradžioje,

pagaliau visai nuslūgo ir sumenkėjo, kad ir kaip darbštūs ir sąžiningi buvo kai kurie Prūsų veikėjai ir rašytojai.

§ 18. XVII amžiuje išsiskiria Prūsuose: kunigas Lozorius **Sengstock** (1562—1621), vokietys, kuris išleidžia antru kartu Vilento vertimo *Enchiridioną* (1612), jo *Euangelias bei Epistolas* (1612), (ne Vilento) *Giesmes* chrikstzionischkas ir Duchaunischkas (1612 m. — 145 tikybines giesmes verstines ir dvidešimt, matyti, savo paties darbo); kunigas Simanas Vaišnoras, lietuvis, išverčia *Margarita Theologica* (išl. 1600 m.). Lorintz Segebad 1625 m. išleido Dovido psalmyną vokiečių ir lietuvių kalbomis. Vokietys Danielis **Kleinas** parašė lietuvių kalbos gramatiką (1653), 1666 m. išleido *Naujas Giesmių Knygas* (121 tikybinę giesmę, kitų pirmiau verstas, Kleino pataisytas, ir 108 jo paties išverstas), — tos knygos buvo susilaukusios trijų leidimų; tais pačiais metais Kleinas išleido *Naujas Maldų Knygeles,* kurios irgi buvo susilaukusios kelių leidimų. 1678 m. Teofilas Šulcas (Schulz) išleido Kristupo Sapūno parašytus *Elementa linguae lithuanicae* Compendiume grammaticae lithuanicae. Čia pat, tarp kitų, paminėsime rimtą Prūsų istorininką Kristupą **Hartknochą** (1644—1687 m.), kelių istorinių veikalų autorių: *Alt und Neues Preussens oder preussischer Historien zwey Theile* (1684), *Selectae dissertationes historicae de variis rebus Prussicis* (1679), *Dissertatio de lingua veterum Prussorum* (1679) ir kitų.

§ 19. XVIII amžiuje buvo išleistu du įžymesniu kelių ar keliolikos žmonių raštu: *Naujas Testamentas* lietuwiszkas (1701), vertimas „tikrų lietuvių“ parašytas, išleistas pagerbti karaliaus koronacijos dienai — karaliaus Fridricho I-ojo, karaliaus Fridricho Wilhelmo I-ojo tėvo, su Bernardo Zando prakalba apie Šventojo Rašto vertimus. 1727 m. karaliaus pamokslininkas Jonas Jokūbas Kvantas (Quandt) išleido naują Naujojo Įstatymo vertimą į vokiečių ir lietuvių kalbas; 1735 ir 1740 m. tas vertimas buvo išleistas, naujai, 1755 m. apdirbtas mokykloms.

1719 m. Endrikis Lisius (miręs 1731 m.) drauge su kitais kunigais apdirbo Liuterio Mažojo Katkizmo vertimą (žinomąjį Enchiridion'ą, Vilento verstą išleistą 1579 m. ir antru kartu Sengstocko išleistą 1612 m.), kurs kad ir pasi-

liko neišspausdintas, bet turėjo kiek įtakos vėlesniems tikybiniams leidiniams. 1735 m. išleistas rinktinis Prūsų kunigų darbas — ištisas Biblijos vertimas (II leid. 1755 m.).

§ 20. Be minėtųjų ir kitų tikybinio turinio knygų, pažymėti čia reikia eilė leidinių, turinčių sąryšio su dailiąja literatūra, būtent tikybinės to laiko *giesmės*. Nuo 1732 m. ligi galo XVIII amžiaus pasirodo keliolika leidimų giesmyno, taisyto, pildyto arba gadinto įvairių kunigų (Berendto, Quandto, Schimmelpfennigo, Glaserio ir kitų), žinomo vardu „Isznaujo perweizdetos ir pagerintos Giesmiu knygos". 1736 m. kunigai Glaseris ir Berendtas patys vieni išleidžia tikybines giesmes, vardu „Kelos nobažnos Giesmes" (I-asis leid. 68 giesmės, II-asis 1738 m. — 78 giesmės, III-asis 1740 m. — 128 giesmės), sujungtas paskui su minėtuoju giesmių rinkiniu (giesmynu). 1781 m. būrelis kunigų, su Gotl. Ostermeyeriu ir Chr. Lovinu pryšakyje, išleido naują dvasinių giesmių rinkinį, vardu „Giesmes szwentos"; Chr. Gotl. Milkė (Mielcke) aštriai kritikuoja tą rinkinį ir drauge su kitais sudaro kitą giesmių rinkinėlį. 1800 m. pasirodė tikybinių giesmių rinkinys, vardu „Wisokios naujos Giesmes".

§ 21. XVIII amžiuje Prūsų Lietuvoje pasirodo pirmosios lietuviškos *pasaulinio turinio knygelės*, turinčios akivaizdoje pedagoginį tikslą, būtent: 1706 m. Esopo pasakėčių Jono Šulco vertimas ir 1708 m. pirmoji lietuviška *abėcėlė* („Skaitytines"), nors — pirmąją abėcėlę, tikrai sakant, turime jau Mažvydžio 1547 m. spaudinyje. Tie darbai, spausdinti Karaliaučiuje, kalbos ir idėjingumo atžvilgiu, tiek tikybiniai, tiek pasauliniai raštai, stovi žemiau už XVI amžiaus leidinius, nors lietuvių kalbos tyrinėjimai vis daugiau ir daugiau randa dabar vietos Prūsų lietuvių raštuose.

Kunigas Pilypas **Rūgys** (Ruhig) 1745 m. išleidžia savo lietuvių kalbos mokslo apytyrą („*Betrachtung der littauischen Sprache in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften*") ir lietuvių vokiečių ir vokiečių lietuvių kalbų žodynus (išleistus 1747 m.). Povilas Rūgys, Pilypo sūnus, tuo pačiu laiku (1747), vienu sykiu su tėvo darbu, išleido savo lietuvių kalbos pagrindus (Anfangsgründe einer littauischen Grammatik). 1791 m. Gotfr. Ostermeyer išleido savo *Neue*

littauische Grammatik ans Licht gestellt. 1800 m. Gotlibas Milkė išleidžia savo peržiūrėtą Rūgio žodyną su Emanuelio Kanto prakalba, kurioje garsingasisis filosofas kalba apie lietuvių kalbos reikšmę — lietuvių kultūros plėtotei ir tautų klajoklės įvykių supratimui.

§ 22. Nors Prūsų lietuvių XVII—XVIII amžiaus raštai siaura tėkme tekėjo ir negalėjo patenkinti aukštesniųjų visuomenės sluoksnių, kurie buvo palinkę į vokiečių kultūrą ir traukė su savim žemuosius sluoksnius, tačiau, sudėjus su Didžiosios Lietuvos to meto raštais, jie rodosi įžymūs. Kada Prūsų Lietuvoje matome ištisas eiles plunksnos darbininkų, Didžiojoje Lietuvoje nedaugelį tegalim tų darbininkų paminėti ir tik labai menkus; rusų, lotynų kalba, paskui lenkų kalba, kaip vokiečių kalba ir jų naujovės Prūsų Lietuvoje, viešpatauja čia aukštuosiuose ir mokytiniuose sluoksniuose (Žemaičiuose mažiau); lietuvių kalba nėr vyriausybės globojama ir paspiriama, ir daugiausia tiktai tikybos arba mokslo tikslai verčia dvasininkus ir jėzuitus mokytis tos kalbos ir vartoti ją susiduriant su žmonėmis. XVII ir XVIII amžiaus lietuvių raštai, — jų nebegaivino dabar Giedraičio, Daukšos ir Širvydo idealai ir potroškiai, kova su nekatalikais jų nežadino, — ne auga, bet slinkinėja tų tautos švietėjų, tikybos skelbėjų, numintu keliu ir savo darbą lyg snausdami dirba arba ima bedirbdami jau ir sunkiai sirgti. Neberandame čia rinktinių, būrelinių darbų, kaip Prūsų Lietuvoje, panašių į kelių arba keliolikos Prūsų žmonių Biblijos vertimą arba į jų tikybinių giesmių rašymus ir vertimus; numirus Širvydui ir Joknavičiai, neberandame nė pavardžių garsingesnių ...

XVII amžiuje galime dar įvardyti kun. Pranciškų Šrubauskį (mirusį 1680 m.), kurs parašė katekizmą vaikams, įvairias žemaitiškas knygeles ir giesmes ir jas dykai dalijo žmonėms; kiti to amžiaus rašytojai nė savo pavardėmis nėra žinomi. Dviejose lenkiškose intermedijose, vaidintose XVII amžiuje jėzuitų Kražių kolegijoje, sutinkame dar nemaža lietuviškų žodžių, sakinių ir pašnekesių, ypačiai ten, kur kalbasi intermedijos sodiečiai; bet tas dalykas, kaip ir Šrubauskio knygelės, vis delto nieko griežta, nieko pagydoma neįneša į visą to laiko mūsų raštų ūgį, jų nepagražina, neišgydo

§ 23. A) XVIII amžiuje leidinių skaičius, rodosi, daugėja, jų atsiranda nemaža, bet kokumo tie leidiniai yra labai menki. Jie buvo beveik išskirtinai tikybiniai menkiausio turinio raštai, pilni baisiausių makaronizmų (svetimybių), išpūsti jais; eina dabar *Pedelis miros, Ałtorius duchawnas kwepenczio smilkimo* ir kiti tos rūšies raštai. Tų raštų pavyzdžiui minėtina *Broma atwerta ing wiecznasti* (1753 m.), kunigo Mykolo Olševskio parašyta; ji susilaukė kelių leidimų ir paskui buvo pajuokiama tiek pasauliniukų, tiek dvasiniukų. Pasirodė kelerios (pora ar kiek daugiau) knygelės, kurios turėjo atstoti maždaug šių dienų maldų knygas: 1734 m. *Kniga Juzupa S. apey wisokes broctwas*, kurias po kelių leidimų pakeitė 1752 m. *„Bałsas szirdes pas Wieszpati Diewa“*, atspausdintas dar pirmajame XIX amžiaus ketvirtyje. Plačiai žinomas buvo ir *Auksa ałtorius* (1793, 1821, 1824, 1837 m.) ... 1790 m. išeina *Spasabas giedoima* (per sumą), — pridėtos čia kelios giesmės, parašytos to paties kun. Ant. Strazdo, kurio dainelės (ir giesmelės) paskui buvo labai žinomos žmonėse. 1722 m. išeina Tomo Kempiečio Maldų vertimas, nežinomo jėzuito parašytas; 1766 m. — lenkų kalbos mokslas mažiems (lietuvių) vaikams, 1781 m. — toks pat lietuvių kalbos mokslas.

B) 1794 m. revoliucinė vyriausybė apskelbė kelis lietuviškus aktus; tais pačiais metais buvo išleistas lietuvių kalba lenkų kalbėtojo ir pamokslininko (buvusio tuomet Vilniuje), kunigo Mykolo Karpavičiaus (1744—1805 m.), pamokslas, sakytas po mišių atminimui piliečių, kurie buvo tuomet žuvę, gindami tėvų žemę ir laisvę.

C) Visi lietuvių katalikų to meto leidiniai, išskyrus kelis, išėjo Vilniuje. Tiems leidiniams daugiau už kitus nudirbo ir pasižymėjo Lietuvos istorijos moksle ir lietuvių kalbotyroje jėzuitų kunigai. Albertas Vijuk **Kojelavičius** (1609—1677) išleisdino *Historia Lituaniae* (I—1650, II 1669) ir *Herbarz rycerstwa W. Ks. Litewskiego* (Lietuvos bajorų herbyną), Stanislovas Rostovskis — *Lithuanicae Societatis Jesu historiae provinciales* (1768). 1737 m. jėzuitai išleido *Universitas linguarum Lithuaniae* (II leid. 1781 m.). Antrojoje XVIII amžiaus pusėje kelerias tikybines lietuviškas knygeles parašė

dominikonų kunigai, bet rimtesnių darbų po savęs nėr palikę ir gilesnės įtakos nėr padarę jie Lietuvos raštų istorijoje.

§ 24. Nuobodžioje, bespalvėje to laiko raštų dirvoje, kada buvo platinami žmonėse tiktai menki tikybos dalykų rašteliai ir šiokie tokie kalbotyros ir istorijos dalykėliai, iškyla XVIII amžiaus lietuvių raštuose, kaip kokia nepaprastai didelė ir labai skaisti žvaigždė, ir ima šviesti asmenybė genialingojo mūsų poeto, Prūsų Lietuvos kunigo, Kristijono **Duonelaičio** (1714 m. sausio m. 1 d. — 1780 m.)*). Gražiausiais heksametrais (šešpėdėmis eilėmis) jisai aprašė Prūsų lietuvio gyvenimą, jo laimę ir nelaimę, garsingose *Keturiose metų dalyse*, išleistose tiktai 1818 m. profesoriaus Rhesos (Rėzos), antru kartu prof. Aug. Šleicherio 1865 m., trečiu kartu prof. G. Nesselmanno 1869 m. Be tų mokslingų leidimų, yra dar leidimų, skiriamų plačiajai visuomenei; yra leidimų ir į kitas kalbas išverstų — į vokiečių (Rėzos, Nesselmanno ir kitų), latvių (kun. Vatsono), lenkų (Akelevičiaus, Ossovskio, Andrisono ir kitų).

Metai (tie keturi metų laikai: *Pavasario linksmybės, Vasaros darbai, Rudens gėrybės* ir *Žiemos rūpesčiai)* yra įžymiausias lietuvių poezijos kūrinys. Realizmas, išvirtęs vietomis kraščiausybe, gamtos aprašymų apstas, įsigilinimais į žmonių sielą, gilus jų gyvenimo, papročių ir būdo pažinimas, dažnai formos (lyties) mistriškumas — žymėdina tą garsingąjį Duonelaičio kūrinį.

Be „Metų", Duonelaitis yra parašęs dar kelias pasakėčias, kurias pavadino *pasakomis;* jos spausdinamos su didžiuoju Duonelaičio padaru (žiūr. M. Biržiškos *Duonelaičio raštai ir Duonelaičio gyvenimas ir raštai*, 1918 m.).

§ 25. Duonelaitis, vaizduodamas savo kūrinyje žmonių gyvenimą, rašo jau visai žmoniškai — žmonių kalbos žodžiais ir posakiais. Tokios gražios žmonių kalbos, tokio jos gyvumo ankstesniuose mūsų raštuose niekur, žinoma, nerandame: anų laikų rašytojai buvo, viena, ne įžymūs poetai, antra — ne žmonių gyvenimą jie rašė žmonių kalbos žo-

*) Poeto pavardę rašom ir kitaip: *Donalaitis, Donaleitis, Donalitius.*

džiais. Duonelaičio kalboje yra kiek ir germanizmų, — jų buvo tuomet jau ir Prūsų žmonių kalboje, — bet tie germanizmai jo raštų kalbos nesudarko, ir jo kalba ligi šiol išlieka visai graži, paveikslinga, turtinga, vaizdinga, brangi — ir tiems, kurie literatūrą eina, ir tiems, kuriems ypačiai lietuvių kalbos mokslas rūpi.

§ 26. Be Duonelaičio, XVIII amžiaus lietuvių literatūroje nežinome daugiau nė vieno įžymesnio autoriaus, kurs savo kūryba arba darbais galėtų, kaip jau sakėm, mums bent kiek atminti Bretkūno, Daukšos ir Širvydo laikus.

Lietuviškų spaudinių skaičių bibliografija, suimdama tą skaičių apskritai, šiaip pažymi: XVI amžiuje yra buvę per 25 leidinius, XVII — per 35, XVIII — apie 130, trimis tais amžiais išleista apie 200 spaudos leidinių.

III. 1801—1864 metai.

1. 1800—1832 m.

§ 27. Lietuvių raštai, ypačiai Didžiojoje Lietuvoje, subrūzda tiktai XIX amžiuje. Didžiulę reikšmę lietuvių kultūros plėtotėje turėjo Vilniaus universitetas (1803—1832), kurs suspietė į vieną bendrą darbą Lietuvos ir Gudijos mokslo pajėgas, paragino jaunuomenę ir visuomenę susidomėti savo krašto praeitimi ir vadovavo jo švietimo ir mokslo dalykams.

Eilę istorinių praeities tyrinėjimų, kad ir už universiteto sienų, pradeda Tadas Čackis (Tadeusz Czacki, 1765—1813) savo darbu *Apie Lietuvos ir Lenkų teises* („O litewskich i polskich prawach," išleistu 1801), kurs plačiai suinteresuoja mokslo žmones ir visuomenę. Dar didžiau suinteresuoja, sukelia iš miego, o lietuvių kalbos mėgėjus ir šalininkus visai iš vagos išvaro, nudžiugina, įsiūbuoja ir suragina dirbti del jos ir su ja — kunigas Pranciškus Ksaveras **Baužas** (Bohusz, 1746—1823) savo lenkišku protavimu, pasakytu 1806 m. gruodžio mėnesį viešajame posėdyje Varšuvos Mokslo Bičiulių Draugijoje: „O początkach narodu i języka litewskiego" *(Apie lietuvių tautos ir kalbos kilmę)*. Lietuvių kraštą ir tautą tyrinėja Vilniaus universiteto profesoriai, nors daugelį savo darbų tiktai vėliau išleidžia: Jokimas Le-

levelis (Joachim Lelewel, 1786—1861) — Rzut oka na dawność narodów litewskich (*Akies atkreipimas į lietuvių tautų senovę*, 1808) ir kiti darbai; Žegota Ignotas Onacevičius (1780—1845) — *Historja Litwy* (rankrašty); Ignotas Danilovičius (1789—1842) — *Diplomatinių raštų rinkinys* (Skarbiec dyplomatów) Lietuvos istorijai (1860—1862) ir kiti raštai; Juozapas Jaroševičius (1793—1860) — Obraz Litwy (1844—1845). Šalia universiteto jau tuomet dirba T. **Norbutas** (Teodor Narbutt, 1784—1864).

Vokioje Lietuvos ir Prūsų istorijai dirba Jonas Voigt'as (1786—1863), kurio *Geschichte Preussens* (išl. 1827—1839) turėjo daug įtakos ir to laiko istorikams. Aug. Kotzebue išleidžia *Preussens älteste Geschichte* (1808 m.).

§ 28. Baužo lietuvių kalbos ir lietuvių tautos senovės tyrinėjimus paremia savo darbais kiti žmonės. Dionizas Póška (1760—1831) rašo *Lietuvių lenkų lotynų kalbos žodyną* (lenk.) ir išleidžia savo *Sodiečio artojo mąstymus apie lietuvių tautas* („Rozmyślania vieśniaka rolnika o narodach litewskich," 1829 m.) su Kajetono Liubičo Nezabitauskio prierašais (1800—1876). Šis (Nezabitauskis) paliko rankraščiuose *Lietuvos ir Žemaičių istoriją* (lenk.), *Žemaičių kalbos gramatiką* (lenk.) ir *Lietuvių* (žemaičių) *lenkų kalbos žodyną*, 1824 m. išleido lietuvių kalba (prie elementoriaus) ir lenkų kalba (laikrašty „Dziennik Wileński") savo *Žinią* (Wiadomość) apie žemaičių (lietuvių) raštus (lietuviškų knygų bibliografiją). Kunigas Simanas Stanevičia paliko rankrašty nepabaigtą lietuvių (žemaičių) kalbos žodyną ir gramatiką ir 1829 m. atspausdino *Grammatica brevis linguae lithuanicae* iš 1737 m. leidimo. Kunigas Kalikstas Kossakovskis, Kaltinėnų klebonas, 1832 m. išleidžia savo žemaičių kalbos gramatiką (jai duotas ir lietuviškas vardas *Kałbrieda liežuvio žiamaytiszko*). Gr. Jurgis Plater'is (miręs 1836 m.) yra palikęs rankrašty žemaičių kalbos gramatiką ir rinkęs materialus Lietuvos istorijai.

Rusijoje Petras Koeppen'as (1793—1864 m.), domėdamasis Lietuvos dalykais, išleido savo rašinį rusų kalba *O proischoždenii jazyka i literatury litovskich narodov* (apie lietuvių kalbą ir literatūrą, apie jų kilmę, 1827 m.).

§ 29. Prūsų Lietuvoje Karaliaučiaus universiteto profesorius ir mokytojų seminarijos prie to universiteto direktorius L. J. Rėza (1777—1846) išleido 1816 m. *Geschichte der lith. Bibel;* 1825 m. surinko, išvertė į vokiečių kalbą ir išleido lietuvių dainų rinkinį *(Dainos oder Lithauische Volkslieder).* Didžiojoj Lietuvoje pirmasis dainų rinkėjas buvo kun. S. Stanevičia, kuris 1829 m. išleido *Daynas Žemayczių* (rinkinėlį); 1833 m. išleido ir jų gaidas. Graudingos, gaidingos lietuvių dainų dainelės atkreipė jau G. Lessingo ausį ir dėmesį. Visai nenuostabu, kad lietuvių ir lenkų poetai ir jaunuomenė karštai į jas puolė, ir šit netrukus pasirodo keli jų vertimai ir turinio atpasakojimai — Liudv. Osinskio, Kaz. Brodzinskio, Leono Rogalskio, Emeriko Stanevičiaus ir kitų.

§ 30. Lietuvos istorijos praeitis atkreipia į save vaizduotę ir tokių minties ir žodžio milžinų, kaip Adomo **Mickevičiaus,** Lietuvos sūnaus ir Vilniaus universiteto auklėtinio (1798—1855 m.), su jo nemirtingais ir brangiais lietuviams kūriniais — *Gražina* (*Graźyna,* 1823), *Vėlinės* (*Dziady,* 1821, 1823, 1833), *Konradas Valenrodas* (*Konrad Wallenrod,* 1826, 1827), *Ponas Tadas* (*Pan Tadeusz,* 1832, 1834) ir kitais.

Tie Mickevičiaus kūriniai kalbos atžvilgiu yra, žinoma, lenkų literatūros veikalai, bet savo turiniu, kilme ir mūsų tautos sielos supratimu jie yra mūsų tautos ir mūsų krašto padarai, — jie kilniausiai iškelia aikštėn Lietuvos šviesuomenės ir jaunuomenės meilę savo praeičiai ir kraštui.

Čia nekalbėsim apie tokius diiminores, kaip Antanas Edvardas Odyniec (1804—1884) ir kiti. Šaly tos didžiosios mūsų „mokyklos" stovi Feliksas Bernatavičius (1786—1836) — *Pojata* (išl. 1826 m.), Julijonas Ursinas Niemcevičius (1757—1841) — *Kiejstut* (Kęstutis) ir keli kiti įžymesnieji to meto mūsų krašto poetai.

§ 31. Lietuvių kalbos raštai irgi atgijo, su jais atgijo ir tikybiniai raštai. Nuo 1801 ligi 1838 m. Žemaičių vyskupiją valdė kunigaikštis Juozapas Arnulpas Giedraitis (1754—1838), kuris prikalbina ir savo pavyzdžiu paragina mokytesnius lietuvius į darbą, rūpinasi, kad kunigai steigtų parapijų mokyklėles, verčia į mūsų kalbą (turėdamas pagalbai kunigus

Bonaventūrą Gailevičių, 1752—1835 m., ir Mogėną) ir išleidžia 1816 m. *Naująjį Įstatymą*, iš kurio liepia kunigams ir žmones mokyti. Tikybos darbe, skiriamame lietuviams, jam padeda, leisdami įvairias knygeles, visa eilė kunigų, jau minėtų pirmiau ir dar neminėtų: Simanas Stanevičia, Mogėnas ir Gailevičius, Ant. Savickis (vertęs Tomo Kempiečio *Kristaus sekimą* 1828 m., Šv. Augustino *Sielos pasikalbėjimą su Dievu*, 1829 m.), Strazdas, Vicentas Valmikas *(Kantyczkos żemajtyszkos* 1826 m.) ir kiti.

§ 32. Sudėję šito meto tikybinius raštus su XVIII amžiaus tos pačios rūšies leidiniais, matome, jog dabar autoriai ir leidėjai daugiau rūpinasi savo darbo turiniu ir paviršium. Reformatų tikybines knygas leido Myk. Cerauskas. Vysk. Giedraičio ir Vilniaus universiteto sužadinti, — žadino betarpiškai universitetas ir per vadinamąją Didžiąją Dvasinę Seminariją prie universiteto 1808—1832, atsakomą dabartinei Dvasinei Akademijai ir paįvairintą eile bendrojo mokslo katedrų, — lietuvių kunigai (ypačiai Žemaičiuose) ėmė įmanomai rašyti tikybos ir šiaipjau dalykus žmonėms. Kun. Juozapas Rupeika verčia J. Chodźkos *Svisločiaus Joną (Jan ze Swisłocz*, išleistą lietuvių kalba 1823 m.). Kajetonas Nezabitauskis rašo *elementorių* lietuvių vaikams; Veliuonos klebonas Kipras Juozapas Nezabitauskis parašė 1823 m. ir išleido Vilniuje *bičių knygeles* („Surinkimas dasekimu . . . . . apey bytes . . .“).

§ 33. Įsisenėjusi mūsų raštų liga, žinoma, dar nebuvo visai išgydyta. Ir dabar ėjo į žmones menkų raštų, bet su jais drauge ėjo ir daug padoresnių ir turiningesnių. Iš tų menkųjų raštų pažymėsim čia tiktai vieną: „*Uwogos* ape iżganimu duszios, katras unt garbes Pona Diewa ir pażitka dwasiszka iżdawe Jomilista Kunigas Mikoła Smolskis Kanounikas Wilniaus, Dziekonas, Klebonas Swedasu. Wilniuy. Drukarnioy Szwinta Kazimiera Kunigu Missionoriu. Metosi 1823.“ Tokie, kaip šitas, raštai geri dabar tiktai aikštėn iškelti vieno kito žmogaus tarmės ypatybėms ir mūsų to meto rašinių žargonui.

§ 34. Metai 1801—1832 yra laiko tarpas, kuriuo garsėjo pražydusi lietuvių, arba tariant žemaičių, poezija:

tėvyninko Baužo ir kitų šauksmus išklausę įsidėjo į širdis tiktai *žemaičių* bajorai, arčiau su žmonėmis susigyvenę, kuriuose lenkų kultūra, kad ir smarkiai savo darbą dirbo, buvo mažiau, nekaip kitur, suviliojusi į lenkų kalbą aukštesnįuosius sluoksnius. Lenkiškas patriotiškas subudimas, kurs augo dabar smulkiųjų ir vidutiniškai pasiturinčių Lietuvos bajorų tarpe, — tarp tų bajorų, kurie subusdami jau apie savaimingą, nepriklausomą gyvenimą svajojo, — mažiau patraukė į savo pusę subundančius, visuomenės ir intelekto atžvilgiu, *žemaičių* bajorus, o jų daugelio sužadino ir lietuvišką, arba tikriau *žemaitišką*, patriotizmą. Čia yra *žemaičių romantizmo* (Vilniaus universiteto laikų) laikotarpis. Žemaičių rašytojai (pastebėtina, jog ir kunigai, kurie kilę buvo daugiausia iš Žemaičių, žemaitiškai terašė) savo įtakumą raštuose pabrėžė ne tiktai kalbos atžvilgiu (jų darbai buvo žemaitiškai rašomi), bet ir tuo, jog gyrė ir aukštino savo raštuose visa, kas ėjo iš Žemaičių, ir sėmėsi savo idealus iš tų visuomenės santykių, kurie buvo susidarę tuomet Žemaičiuose.

Tiktai kun. Antanas **Strazdas**, arba visų žinomasis **Strazdelis** (jį rašė Drozdowskiu, 1763—1833), mylimasis žmonių poetas, rašė ne žemaičių tarme. Visur žinoma yra ir giedama Lietuvoje jo bažnytinė giesmė *Pulkim ant kelių;* žinomos ir jo lirinės dainelės *Ei dienos mano klapatų*, *Strazdelis, Pasvido* ir kitos. Jo graudinga, gailinga kalba ir dainos lytis kartais šlubuoja. Jo poezijos rinkinėlis pasirodė 1814 m., vardu *Giesmies swietiszkas ir szwintas.*

Reikia pažymėti čia pat, jog Strazdelis, rytų aukštaitis, visą savo amžį gyveno kartu su einančiais baudžiavą žmonėmis, gyvendamas nesiteikė nei kunigų vyresnybei, nei bajorų sluoksniams. Savo dainelėmis (jos išleistos ir 1911 m.) užtarė našlaičius ir kitus varguolius, pranašaudamas jiems ir „pavasarį“ ateinant.

§ 35. Kunigas Pranc. Ksav. Baužas vertė Ovidiaus *Metamorfozes* ir Vergiliaus *Georgikas.* Dionizas **Poška** (1760—1832, paminklo antrašu 1775—1830, Volteriu 1747—1831), vertė *Eneidę*, rašė satiras, epigramas, istorines daineles, parašė drąsų eilėraštį *Žemaičių ir Lietuvos Mužikas,* kuriame atvirai stojo valstiečių, ponų išnaudojamų, pusėje.

Savo raštus Poška paliko nespausdintus, iš dalies, gal būt, jau žuvusius (žodyno, odų, epigramų ir t. t. rankraščius.....).

§ 36. Silvestras **Valiūnas** (1790—1831), — jį rašė Walenawiczia, — iš žmonių išėjęs šviesuolis, parašė plačiai žinomą istorinę dainą apie Kęstutį ir Birutę (tą dainą jam Poška taisė); ji ligi šiol tebėr dainuojama daugelyje Lietuvos vietų. Jo raštai, rašyti lenkų kalba, dar nėra surasti. To meto žemaičių eilėraščiai ėjo per rankas, daugiausia nespausdinti; taip ėjo per rankas (galėjo kai kas ir žūti) ir V-no raštai.

§ 37. Simanas **Stanevičia**, bene geriausias to laiko lietuvių kalbos mokėtojas ir žmonių dainų rinkėjas (jo rinkinėlis išleistas 1829, 1833 m.), buvo drauge talentingas ar bent gerokas poetas. Plačiai buvo žinomos jo pasakėčios (politinės alegorijos): *Arklys ir meška (lokys)* ir *Aitvaras*. Jo eilėraščių skaičiuje garsėjo ir karšta žemaičių studentų oda *(Žemaičių šlovė)*. Jo eilėraščių rinkinėlis buvo jo paties išleistas 1829 m.

Žemaitiškus eilėraščius rašė ir kiti to meto žemaičių rašytojai.

§ 38. Nepavykus Lietuvos ir Lenkų 1831 m. sukilimui, vyriausybė uždarė Vilniaus universitetą, suvaržė visuomenės ir kultūros gyvenimą ir ėmė mūsų kraštą rusinti; tačiau universiteto įtaka dar vieną kitą dešimtmetį buvo jaučiama. Kad ir nutilo sentimentalinė žemaičių bajorų romantininkų poezija, ima dirbti dabar kilę iš liaudies žemaičių šviesuoliai, ne kartą universiteto auklėtiniai, bet gana dažnai didžiai nepalankūs tai lenkiškajai bajorų kultūrai, kuri iš to universiteto plaukė į žmones. Jie idealizavo lietuvių senų senovę, gėrėjosi žmonių kalba, kūryba, bet, tuo nesitenkindami, daugiausia rūpinosi suteikti žmonėms naudingų praktikos žinių ir šiaip juos šviesti. Apie tuos žmones, pradėjusius dirbti jau ir Vilniaus universiteto metu, plačiau pakalbėsime kiek toliau (žr. §§ 43, 45, 47).

§ 39. Tuo tarpu, kada Didžiojoje Lietuvoje auga ir plečiasi gyvesnė proto darbo srovė, Prūsų Lietuvoje vyriausybės globa tebelaiko miegančią lietuvių visuomenę.

Iš Prūsų lietuvių to meto rašytojų išskirtinas yra tiktai minėtasis prof. L. J. Rėza, Duonelaičio (su vertimu į vokiečių

kalbą, 1818 m.) leidėjas, išvertęs ir išleidęs 1816 m. Bibliją, rinkęs, vertęs ir išleidęs su pastebėjimais dainų rinkinėlį 1825 m., vertęs ir išleidęs Esopo pasakas. Kiti Prūsų rašytojai yra daugiausia tikybinių knygelių autoriai, rašę knygeles panašias į XVIII amžiaus rašinius arba spausdinę tiktai jų atspūdžius ir išleidę vienas kitas knygeles paprastiesiems mokslo ir doros dalykėliams platinti žmonėse.

1801—1832 m. yra pasirodę apie 120 įvairių lietuviškų knygų.

2. 1832—1855 metai.

§ 40. Nelaimingas kraštui 1830—1831 m. sukilimas žymiai pakeitė kultūrinės plėtotės sąlygas Lietuvos Statuto ir bajorų savivaldybės institucijų panaikinimas buvo mirštamasis smūgis krašto teisių ir jo valdymo savaimingumui, kuriuo Lietuva vis dar kiek naudojosi ir suirus Lenkų Viešuomenei (rzeczy pospolitej polskiej). Vyriausybės represijos, ypačiai smulkiesiems bajorams, kurie daugiausia, rodėsi, buvo susirūpinę tuomet švietimo dalykais, mokyklų, labiausiai Vilniaus universiteto, uždarymas — staiga pertraukė savaimingą krašto šviesos ir kultūros srovę. Vyriausybinės administratinės kontrolės sustiprinimas ir mokyklų dalyko atidavimas į rankas svetimos kraštui biurokratijos, kurios darbą šen ten kraipė išskirtinai Petrapilio centralistų nurodymai, padarė negalimą platesnį savaimingą tos srities darbą.

Neatlyginamas nuostolis buvo ypačiai uždarymas universiteto, kuris buvo suspietęs visą tą darbą, jį kreipė ir, galim sakyti, galybino. Universiteto įtaka, kad ir susilpninta, buvo tačiau kiek laiko žymu: ją patūrinėjo likę Lietuvoje buvusieji universiteto profesoriai ir mokiniai, iš dalies medikų chirurgų akademija (1842 m. perkelta į Petrapilį), kuri, laikydama krašte ir spiesdama draugėn studentiją, šiek tiek pavadavo universiteto neturėjimą.

Politikos sąlygų atmaina atsiliepė ir krašto raštijoje lygiai lenkiškoje, kaip ir lietuviškoje. Panaikinimas universiteto, kuris betarpiškai ir per Didžiąją Seminariją daug įtakumo turėjo lietuvių literatūrai, suvaržymas vyskupo Giedraičio, kuris Žemaičiuose spiętė aplink save šviesos ir tautos sąjūdį

ir jam vadovavo, atėmimas iš jo įvykdomosios valdžios, išėjimas iš krašto daugelio gabių vienetų, ypačiai iš profesorių ir universiteto jaunuomenės tarpo, numirimas kelių įžymesniųjų lietuvių literatų (Poška, Valiūnas, Strazdelis mirė tuoj po maišto) ir pasitraukimas į pašalį kelių kitų (kunigo Stanevičios, Kaj. Nezabitauskio) — negalėjo būti nenusvėrę lietuvių raštijoje ir Lietuvos praeities bei dabarties tyrinėjimuose.

Nei perdaug speciali medikų chirurgų akademija, nei atskirta nuo pasaulinio mokslo įtakos dvasinė akademija (Vilniuje 1834—1842, paskui Petrapily) neturėjo tos reikšmės lietuvių raštams, kokią turėjo universitetas. Darbas valdžiusių po Giedraičio mirties Žemaičių vyskupiją administratorių tenkinosi išskirtinai ramdęs žmonių tikybinius reikalus. Nebebuvo to plačiojo, būrelinio, suspiesto Vilniuje darbo Lietuvos praeičiai tirti: išsklaidyti po visą Lietuvą tos praeities tyrėjai dirbo kiekvienas ką ir kaip galėdamas, kitų nepadedamas.

§ 41. Darbas, kad ir išsklaidytas (§ 40), tačiau palengva plėtojasi. Panaikinus universitetą, pasirodo didieji Jaroševičiaus ir Danilovičiaus darbai, įdirbti dar universiteto atmosferoje. Vilniaus universiteto mokinys, Mykolas Balinskis (1794—1864) išleidžia savo *Vilniaus miesto statistinį aprašymą* („Opisanie statystyczne miasta Wilna", 1835); Lipinskio veikale „Starożytna Polska" (Senoviniai Lenkai) dirba Lietuvos ir Žemaičių skyrių (naudodamasis S. Stanevičios pagalba) ir Inflantų (Žemgalių) skyrių (1846 m.); jau pasenėjęs išleidžia *Senovinę Vilniaus akademiją* („Dawna akademja Wileńska", 1862 m.). Dirbąs šalia arba beveik be universiteto įtakos, bet labai pasiduodąs Prūsų istorininkų (Voigto ir Kotzebue's) ir etnografinės Lietuvos raštų (Rėzos, Baužo) įtakai, pilnas gilios pagarbos senovinei Lietuvai ir garsingiesiems jos karžygiams, T. **Norbutas** išleidžia savo žinomus, bet pasakingus *Lietuvių tautos įvykius* („Dzieje narodu Litewskiego", 1835—1841). Išgarsėjęs paskui lenkų rašytojas Juozapas Ignotas **Kraševskis** (1812—1887) karštai ir atsidėjęs dirba Lietuvos istorijai, iš dokumentų stropiai renkamų kuria savo įdomų *Vilnių nuo jo pradžios ligi 1750 m.* („Wilno od początków jego do roku 1750", 1850 m.), *Lietuvą*

dviejų tomų („Litwa“, 1850), kurios pirmasis tomas, ypačiai paskirtas lietuvių kalbai, senovinei jų tikybai ir gyvatai, papročiams, dainoms, priežodžiams ir padaviniams, daugiausia rinkinys, sudėtas iš Prūsų vokiečių tyrinėtojų ir Jucevičiaus veikalų, didžiai įgarsėja lietuvininkų tarpe.*) Praneša Kraševskį lietuvių kalbos mokėjimu ir Lietuvos (Žemaičių) pažinimu, bet mažiau už jį turįs kritinės uoslės žemaičių entuziastas, kunigas (paskui priėmęs pravoslavų tikybą) Liudvikas Adomas **Jucevičia** (1810—1846), žinomas Pakievio Liudviko (Ludvik z Pokiewia) slapyvardžiu. 1837 m. išleidžia „Wyjątki z nowoczesnych poetów polskich, tłumaczone na język litewski“ (ištraukas iš Mickevičiaus ir kitų naujųjų lenkų poetų, lietuviškus vertimus). 1842 m. išleidžia savo *Žemaičių atsiminimus* („Wspomnienia Żmudzi“) — rinkinį straipsnelių etnografinio, geografinio ir istorinio turinio. 1844 m. pasirodo jo vertimas iš lietuvių kalbos „Pieśni litewskie“ *(Lietuvių dainos)*. 1846 m. išeina didelis jo veikalas „Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów“ *(Lietuva ir jos senovės liekanos, papročiai ir įpratimai)*, kuris yra brangus šaltinis lietuvių etnografijai (juo plačiai naudojosi Kraševskis). Ketėjo surašyti ir, gali būt, parašė 200 biografijų lietuvių rašytojų, mokslininkų ir veikėjų, bet tiktai kelios tos biografijos pasirodė Skimborovičiaus darbe „Piśmiennictwo krajowe“ *(Krašto raštai,* 1841 m.). Lietuvių dainas rinko tuo metu ir vertė į lenkų kalbą, rodosi, ir *Anatolijos šaulių nakties* („Noc strzelców w Anatolii“) autorius, Karolius Brzozovskis (1821—1904); jo išverstos surinktos Aleksoto apylinkėje panemuniečių dainos („Pieśni ludu nadniemeńskiego z okolic Aleksoty“, 1844 m.).

§ 42. Norbutas, Kraševskis ir Jucevičia savo darbuose aiškiai pabrėžė lietuvių etnografinio dalyko reikšmę Lietuvos istorijoje; jų darbai buvo intelekto šaltinis Lietuvos bajorų patriotizmui po 1831 m. Lietuvių (žemaičių) poeziją, kuri prieš sukilimą darė nemaža įtakos krašte ir buvo po sukilimo beveik nunykusi, atstojo dabar didžiulis Kraševskio epas

*) Žmonėms, kurie moka lenkiškai, patariame skaityti išleistą 1919 metais Vilniuje J. I. Kraševskio *Dainy, Pieśni Litewskie.*

„Anafielas“ (1842—1845), lenkiškai parašytas iš senovinės ir Vytauto laikų Lietuvos įvykių, sudarytas iš trijų poemų: *Vytulio rauda* (jos lietuviškas vertimas „Witolorauda“ išleistas 1881 m.), *Mindaugas* ir *Vytauto kovos*. Neaukštas poetiškumo polėkis ir sukrovimas į veikalą daugybės mitologinių ir istorinių smulkmenų žymiai sumažina kūrinio vertę, bet tą kūrinį savo laiku didžiai brangino Lietuvos skaitytojai del jo gaivinamo patriotinio lietuvių jausmo. Ignoto Chodźkos *Lietuvos paveikslai* („Obrazy litewskie“, 1794—1861), ypačiai *Neries krantai* („Brzegi Wilji“, 1842 m.) arba *Antakalnio rūmeliai* („Dworki na Antokolu“, 1854 m), kurie išsiskiria daugumu gražių Lietuvos kraštovaizdžių, buvo irgi mėgstami lietuvininkų skaitymai

§ 43. Didieji lietuvių rašytojų atstovai buvo tuo metu Daukantas, Valančius ir Ivinskis.

Simanas **Daukantas** (1793—1864), kilęs iš to laiko valstybinių žmonių, Vilniaus universiteto auklėtinis, buvo Rygoje, paskui Petrapily valdininku, vėliau gyveno (1850 m.) su vyskupu Valančium Žemaičiuose, bet po kelerių metų, del ne visai išaiškintų priežasčių, metęs jį išvažiavo ir klajojo ligi gyvas per savo bičiulius — gyveno dvarininkų ir kunigų namuose; mirė beveik niekų neturėdamas, visai pavargęs. Mokytas, darbštus, entuziastas, siela ir kūnu atsidavęs mylimajai savo Lietuvai, turėjo daug įtakumo savo amžininkams ir stūmė pirmyn lietuvių raštus, pats daug jiems dirbdamas. Jo raštų darbuotė buvo labai įvairi: rinko, susidaręs žmonėse būrelį bendradarbių, žmonių pasakas (tų pasakų neišleistą rinkinėlį 1835 m. tebeturi mūsų Mokslo Draugija); tyrinėjo Lietuvos praeitį ir išleido istorijos srities veikalą, vardu *Būdas senovės lietuvių ir žemaičių* (1845 m.), rankrašty paliko dviejų tomų *Lietuvos istoriją*, išleistą paskui tiktai Amerikoje 1893 m. (I tomą) ir 1897 m. (II tomą) ir *Pasakojimus apie veikalus lietuvių tautos senovėje* (jie išleisti Prūsuose 1893 m.); parašė (žemaitiškai) ir išleido lotynų kalbos gramatiką (1846 m.), Fedro pasakėčias (1846 m.); parašė lietuvių (žemaičių) kalbos vadovėlį (1842 m.); rinko žmonių dainas ir išleido jų rinkinėlį (1846 m.); rašė įmanomai žmonėms, šviesdamas ir keldamas juos, daug knygelių

apie ūkio dalykus, daržų dirbimą, rašė bičių knygeles ir t. t. Kai kurie jo darbai, pavyzdžiui didelis lenkų lietuvių kalbos žodynas (nuo A ligi Z), ligi šiol tebėr neišleisti.

Daukantas buvo nepaprasta mūsų tautos „darbo pelė“; taip jį vadino ir gerai jį pažinę jo amžiaus tautiečiai. Visus savo veikalus Daukantas rašė lietuviškai pakuršės žemaičių tarme, stropiai valydamas juos nuo visokių įsibrovusių į raštų kalbą svetimybių, kartais lyg be reikalo arba per daug sunkindamas jų supratimą. Kad svetimieji manytų, jog lietuvių rašytojų yra jau tikrai daug, pats, leisdamas savo raštus, rašydavosi keliais slapyvardžiais, atsisakydamas tuo būdu nuo įgytos darbais literato šlovės. Daug rašinėjosi tiek su mūsų krašto Lietuvos dalykų mėgėjais, tiek su Prūsų žmonėmis, kuriems rūpėjo Lietuvos dalykai; svajojo su Valančium apie lietuvių akademijos įkūrimą . . .

§ 44. Žmonių mokytojas Laurynas **Ivinskis,** miręs 1883 m., įgarsėjo savo žemaitiškais kalendoriais, kuriuos leido nuo 1846 m., daugiausia kunigaikščio Ireno Oginskio (m. 1863) lėšomis, ligi 1865 m. Tie kalendoriai labai įvairaus turinio, pirmieji lietuvių kalba pasirodę mūsų žmonėse, atstodavo šiek tiek nėjusius tuo laiku (Didžiojoj Lietuvoj) periodinius spaudos leidinius, laikraščius. Jų turinys, kaip sakiau, buvo didžiai įvairus: I-kis spausdino juose ne tiktai paprastas kalendorių žineles, bet ir patarimus darbo žmonėms, ūkininkams, tikybinio turinio straipsnelius, doros dalykų apsakymėlius, spausdino kiek žinelių iš Lietuvos, Rusijos ir kitų kraštų praeities ir lietuvių mitologijos, lietuvių tautos statistiką, lietuvių raštų bibliografiją, poetinius Poškos, Valiūno, Barono ir kitų kūrinius. Paliko rankraščiuose: lenkų lietuvių kalbos žodyną (nebaigtą), priežodžių, mįslių rinkinį, lietuvių kalbos gramatiką, vertimą (silpnoką) į lietuvių kalbą Miltono „Pragaišinto rojaus“ ir Jungo „Nakties“, lietuvišką nomenklatūrą botaninę, zoologinę ir mineralogine ir dar kiek kitų dalykų.

§ 45. Keliolika botanikos darbų yra parašęs lietuvių kalba kunigas Jurgis Ambrazas *Pabrėža* (1771—1849). Tie darbai jo ligi gyvo nebuvo išleisti *(Botanika* išleista 1900 m. Amerikoje). Botanikos prakalboje Pabrėža skundžiasi

pasityčiojimais, kuriais buvę sutikti jo žemaitiški darbai, „o juk, sako, lenkų kalba visai jau nyksta mūsų tarpe“ . . .

Kunigas Leonas *Mantvydas* 1845 m. išleido Vilniuje senovinius Širvydo pamokslus „Punktay sakimu nu adwenta iki gawienes.“

Keli kunigai, vienuoliai, dvarininkai rašė lietuvių kalbos žodynus, gramatikas, Lietuvos istoriją, bet tie dalykai tebeguli neišleisti, dažnai visai nežinomi.

§ 46. Tikybiniai raštai nuo Giedraičio mirties ligi pat iškylant Valančiui beveik neaugo, visai netarpo, rašytojai tenkinosi daugiausia tiktai vertimais iš kitų kalbų. Tiktai įsėdus į Žemaičių vyskupų sostą kunigui Valančiui, matome to darbo šiokį tokį planingumą, didesnį susirūpinimą raštų kalbos grynumu ir minties aiškumu, rašant daugiau noro prisitaikinti prie to žmonių protuotės laipsnio, su kuriuo žmogus, rašydamas žmonėms, turi skaitytis, ir prie liaudies to meto reikalų.

§ 47. Garsingas „vyskupas mužikas“, arba „vyskupas žmogelis“, Motiejus Kazimieras **Valančius** (Wołączewskis, Wałancziauskis . . . 1801—1875, vysk. nuo 1850 m.), laisvųjų žmonių kilimo, energingai ir mokamai valdė savo vyskupiją; būdamas darbštus, smarkus, bet teisingas, išmintingas, pažino jis ir mylėjo žmones ir buvo žmonių mylimas, gerbiamas ir branginamas. Jo įtakumas dvasininkams buvo be galo didelis. Žinojo jį budriai dirbant ir rūpinantis visais vyskupijos reikalais ne tiktai Žemaičių, bet ir Aukštaičių apskričių kunigai (susidarius Kauno gubernijai, Aukštaičių apskritys buvo atskirtos nuo Vilniaus vyskupijos ir priskirtos prie Žemaičių). Pakėlė mokslus, dėstomus seminarijoje, įsteigdino dekanatų bibliotekas, pats egzaminavo vyresnius jau kunigus, ragino juos steigti parapines mokyklėles ir platinti žmonėse knygeles. Gyvendamas liaudyje (Žemaičių gilumoje, Varnių miestelyje) ir kas metai važinėdamas po vyskupiją, turėjo išganomo įtakumo ir žmonėms, ne tiktai kunigams. Šviesesnioji žeminkų (ir didikų) dalis, ypačiai toji, kuri buvo palanki lietuvių kalbos ūgiui ir plėtotei, turėjo daug užuojautos jam, ne kartą paremdavo jį tikybiniame apaštalų darbe, bet platesniojoje jo darbuotėje dažnai matydavo „chlopomanijos,“ arba visiško

sužmonėjimo, pažymių, ir žiūrėjo į jį nepasitikėdama, kartais kaip ir su baime. Bet vyskupas, turėdamas prie savęs ilgesnį laiką sekretorių Daukantą ir kiek pasiduodamas jo įtakai, turėdamas aplink save įžymesnius savo vyskupijos kunigus, jais apsisupdinęs (broliai Juzumavičiai, rektorius Davidavičius, pralotai Račkauskai, Kasakauskai, kanauninkas Praniauskas, dekanas Skrodzkis ir kiti), vis daugiau ir daugiau spietė į darbą žmones ir organizavo visą tikybinę raštų srovę (žr. laikotarpį 1855—1864).

§ 48. Greta Daukanto Valančius buvo įžymiausias to meto lietuvių rašytojas: 1848 m. išleido savo labai vertinamą darbą *„Žemajtiu Wiskupistę“* (1898 m. Krokuvoje pasirodė ir lenkiškas jos Hriškevičiaus vertimas), daugelio metų ir sunkaus darbo vaisių, surankiotą Kražių ir kitų mokyklų ir parapijų archyvuose. 1869 metais išleisdino jau užsieniuose savo *Pałangos Juzę“* ir paliko rankraštyje *„Pasakojimą Antano Tretininko“*, išleistą 1891 m. Amerikoje. Abu tuodu darbu (Palangos Juzė ir Ant. Tret. pasakojimas) turi daug vertės ir lietuvių etnografams. Parašė ir išleido, jau Prūsuose (1867 m.), *Žemaičių patarles;* „sulasiau kaip višta grūdų tiek, kiek girdėjau ir galėjau“, — rašo prakalboje jų „lasytojas“, išreikšdamas drauge noro, kad jo *įpėdiniai* pridėtų kitas patarles ir kad taip ilgainiui ir visas surinktų iš žmonių (mokslo reikalui). Sudarė ar sudarydino kelis rinkinius skaityti vaikams ir paaugusiems žmonėms. Išleido kelis savo tikybinius veikalėlius, labai plačiai žinomus žmonėse ir didžiai jų branginamus. Lenkiškai parašė *Namų atminimus* („Pamiętnik Domowy“) ir *Įvairias žinias* (Wiadomości rozmaite“); tie rašiniai tiktai prieš kelerius metus buvo išleisti, bet jau į lietuvių kalbą išversti.

§ 49. Vyskupas Valančius, dirbdamas žmonėms, gyveno žmonėse. Susidurdamas nuolat su žmonėmis ir turėdamas gyvo su jais reikalo, buvo įpratęs ir kalbėtis su žmonėmis visai žmoniškai; jo ir raštų kalba visai žmoniška, lengva, gyva, joje nieko nerasi, kas sunkina žmonėms rašytojo mintles supratimą. Daukanto kalba, kad ir labai daug yra joje žmonių kalbos ypatybių, kad ir giliai jis mokėjo žmonių kalbą, nėr tokia gyva nei lengva: Daukantas gyvendamas mažiau

susidurdavo su žmonėmis, mažiau turėdavo ir reikalo rūpintis, kad jį suprastų plačios skaitytojų minios. Mūsų šių dienų rašytojai gyvena toliau nuo žmonių ir nėr taip susiartinę su žmonėmis: jų ir kalba savo gyvumu labai dažnai yra nutolusi nuo žmonių kalbos.

Vyskupas Valančius gražiausiai mokėjo žmonių, ypačiai žemaičių, kalbą. Jis rašė žemaitiškai, kad ir be didžiųjų žemaičių tarimo ypatybių: jis nerašė *douna, dūna, svėists, svysts* . . .

§ 50. Lietuvių raštai ir dabar, kaip ir universiteto laikais, turi žemaičių ypatybių spalvos: jiems vadovavo daugiausia žemaičių vyskupas, Daukantas ir Ivinskis, raštų vadeles savo rankose tūrėjo žemaičių dvasininkai, tuos raštus rėmė daugelis žemaičių žemininkų patriotų. Bet retkarčiais išeidavo iš spaudos įvairių knygų, parašytų ir aukštaičių tarme.

Savalkų žemėje, kurios mokyklos, administracija ir dvasininkai buvo didesnėje Lenkų įtakoje, tuo metu buvo žymiai iškilęs ir plačiai žinomas kunigas Antanas **Tatarė** (1805–1889), arba Totoraitis, kurs išleido Savalkuose po porą knygelių — tikybinio turinio *(Žiburys* 1848 m., *Tiesiausias kelias* 1849 m.) ir pamokomų apsakymėlių, pamokymėlių, pasakėčių; jo *Pamokslai išminties ir teisybės* išspausdinti 1836 m., o *Gražių žmonių pamokslai,* parašyti spaudai 1849 m., buvo išleisti tiktai 1900 m.

Vilniaus seminarijos rektorius, kunigas Antanas Kitkus (Kitkevičius, 1805—1857), versdamas į lenkų kalbą *šventųjų tėvų himnus* (1848), ten pat begyvendamas išvertė 14 tų himnų ir į lietuvių kalbą.

§ 51. Prūsų Lietuvoje žmonių švietimo darbas, varomas per raštus, yra tuo metu tiktai kelių įžymesnių vienetų rankose. Bet ima dabar vis labiau domėtis lietuvių kalba ir tautosaka vokiečių mokslininkai. Profesoriai: Berlyno Pranciškus Bopp'as (1791—1867: „Vergleichende Grammatik des Sanskrit... *Lithauischen* und Deutschen", 1832), Halės Augustas Fridrichas Pott'as (1802—1887: „De linguarum leticarum cum vicinis nexu commentatio", 1842 m., ir kiti darbai), Karaliaučiaus Petras Bohlen'as (1796—1840: „Unter die Sprache der alten Preussen", Voigt'o raštuose „Geschichte

Preussens“, 1827 m; „Sammlung lithauischer Volkslieder“, išleista tiktai 1857, 1861, 1865 m.) — įnešdino į lietuvių kalbos tyrinėjimus kritikos mokslo elemento ir supilietino ją (mūsų kalbą) Eiropos moksle.

Prie Karaliaučiaus universiteto spiečiasi eilė mokslo žmonių ir šiaip entuziastų, kurie renka ir dirba kalbotyros ir tautosakos materialus, spausdina juos laikraščiuose „Preussische Provinzial-Blätter“ (1829—1845) ir „Neue Preussische Provinzial-Blätter“ (1846—1866). Tam sąjūdžiui vadovavo profesorius Jurgis Endrikis Ferdinandas **Nesselmannas** (1811—1881), kurs yra parašęs ir išleidęs lietuvių vokiečių kalbos žodyną (1850 m.), surinkęs (daugiausia Prūsų lietuviuose) ir išleidęs dainų rinkinį (1853 m.), išleidęs naują Duonelaičio veikalų leidimą (1869 m.).

§ 52. Žmonių švietimo ir raštų darbe žymiai išsiskyrė Pričkus **Kelkis** (Kelch, 1801—1877), kurs nuo 1832 m. leido pirmąjį lietuvišką laikraštėlį — ligi šiol (taip bent buvo prieš didįjį karą) tebeeinančius Karaliaučiuje mėnesiniais rašteliais „Nusidawimus apie Ewangelijos praplatinimą tarp žydų ir pagonų“. Tas mėnesinukas duodavo kartais žinelių iš politikos ir Prūsų lietuvių gyvenimo. Kelkis yra išleidęs ir kelerias tikybines knygeles, giesmių rinkinius (plačiai žinomą Prūsuose *Salamoną* bei *Sulamitę* 1870 m. ir kitas knygeles). Dvejais metais prieš mirdamas stojo ginti lietuvių kalbą, kurią vyriausybė tada jau pradėjo iš mokyklų varyti, ir laidė meldžiamus laiškus į deputatus (krašto atstovus), ministerius ir Prūsų karalių.

Edvardas **Gizevius** (1798—1880) uoliai dirbo istorijai ir senoviniams krašto dalykams, Prūsų lietuvių tautosakai ir kalbai, spausdindamas vokiečių laikraščiuose smulkius, bet vertingus savo darbus. Būdamas lietuvių kalbos mokytoju Tilžės gimnazijoje, G-us steigės savo mokiniuose ir aplinkiniuose sužadinti tos kalbos meilę, ieškodamas jai draugę globos ir vyriausybės sluoksniuose, ypačiai karaliaus rūmuose, iš kurių laukė daugiausia paramos lietuviams.

Lietuvių draugija žmonėms šviesti, kuri tuo metu buvo susidariusi Karaliaučiuje, nėr mums arčiau žinoma; nežinom, nei ką ir kaip ji dirbo, nei ką yra nudirbusi.

§ 53. Švietimo mokslo ir raštų dirvoje įžymiausiu Prūsų lietuviu ne tiktai tuo laikotarpiu, bet ir apskritai XIX šimtamety buvo kunigas Fridrichas (Pričkus) **Kuršaitis** (1806—1884). Būdamas Prūsų konservatistas ir legalistas, ne tiktai nebandė sukelti tautybės atžvilgiu savo tautiečius, bet ir nesuprato jų ir buvo priešingas tai tautybės srovelei, kurią, baigdamas savo amžį, matė kiek judant Prūsų Lietuvoje. Būdamas lietuvių kareivių pamokslininku, rašė jiems tikybinių valdžios giesmių rinkinius. Paragintas generolo Plėvės, kurs troško išlaikyti lietuvių žmones ištikimus ir paklusnius vyriausybei, leido įmanomą savaitinuką „Keleivį“ (1849—1880), kuriuo steigėsi tiksliai įvykdyti valdžios paliepimus.

Kad ir taip darė Kuršaitis, jo nuopelnai tautiečiams yra be galo dideli: būdamas lietuvių kalbos profesorium vadinamojoje Lietuvių Seminarijoje (prie teologinio skyriaus Karaliaučiaus universitete), kurios buvo direktorium, Kuršaitis gerokai išmokė tos kalbos visą eilę pamokslininkų ir kunigų, kurie paskui galėjo, šiaip ar taip, sakyti žmonėms pamokslus ir reikiant kalbėti su jais gimtąja jų kalba, ir tuo būdu šiek tiek sutūrinėjo vis daugiau įsigalintį žmonėse vokietėjimą, ko taip troško vokiečių vyriausybė.

§ 54. Kuršaitis parašė ir išleido visą eilę pagrindinių darbų iš lietuvių kalbotyros, ypačiai branginamus moksle *Potyrius lietuvių kalbos mokslui* „Beyträge zur Kunde der littauischen Sprache“ (1843—1849), „*Grammatik der littauischen Sprache* 1876 m. ir pagaliau 35 metų darbo vaisių „*Wörterbuch der littauischen Sprache*“ (vokiečių lietuvių kalbos žodyną 1870 m. ir liet. vok. kalbos žodyną 1883 m.)

Tie darbai, būdami paremti geroku autoriaus įvairių kalbos tarmių mokėjimu (K. važinėjo kelis kartus kalbos reikalais į Didžiąją Lietuvą) yra ne tiktai didelės vertės mokslui, bet dar, išrodydami kalbos turtingumą, buvo ir ligi šiol tebėra, ypačiai gramatika ir žodynas, patriotinio įkarščio šaltinis lietuvių kalbos mėgėjams Prūsų Lietuvoje. Ir jo „Keleivis“, kad ir neturėjo tikslo platinti tautybės sąmonę žmonėse, bet šviesdamas žmones per 30 metų lietuvių kalba, yra tárpingai taip pat prisidėjęs prie išlaikymo lietuvių tautybės Prūsuose.

Visus tuos Kuršaičio darbus (§§ 53 ir 54) švietimo ir raštų dirvoje nedvasino gilesnė politikos ir tautos mintis, jų tikslas buvo tiktai mokslo arba vyriausybės ir tikybos reikalai, todel jie nesudarė platesnės srovės Prūsų Lietuvoje — nei visuomenės gyvenime, nei raštuose. Tačiau to meto Prūsų raštų skaičius buvo įžymokas: iš 200 su viršum raštų, išleistų per 1832—1855 metus, Prūsų Lietuva yra išleidusi 75 raštus.

3. 1855—1864 metai.

§ 55. Atmintinas Rusijos gyvenimo įvykiuose dešimtmetis reformų pasižymėdino ir Lietuvoje įsiūbavimu visuomenės gyvenimo ir raštų sąjūdžiu. Vyriausybės suragintas valstiečių žemės nuosavybės dalykas — pavedimas jiems patiems dalies dirbamųjų žemių ir jų supilietinimas — atkreipė visų dėmesį į žmones, į jų gyvenimą, papročius, kalbą ir t. t. Vienintelis Lietuvoje dienraštis „Kurjer Wileński“ iš pusvaldinio lapelio pavirsta (redaktoriaujant Adomui Honoriui Kirkorui 1860—1863) rimtu žemininkų bajorų visuomenės organu, gyvai kelia valstiečių dalyką ir svarsto galinčias susidaryti del jų susavinimo (del žmonių išvadavimo su žeme) atmainas visuomenės santykiuose, įvertindamas juos, žinoma, žemininkų atžvilgiu.

Paremiamas buvo žmonių laisvės dalykas ir sykiu buvo bijomasi, kad nesutrūktų tos ekonominės ir kultūrinės sąvaržos, kurios pirmiau rišo „žmogelį“ su dvaru, kad „geras, bet tamsus žmogelis“ visai neišsprūstų iš bajorų įtakos. Rėmė žemininkai žemaičių dvasininkų švietimo darbą, steigė mokyklėles žmonėms ir t. t., ir tuo būdu ir toliau turėjo įtakos žmonėse, bet sykiu ir su baime žvalgėsi į vadinamuosius „chlopomanus“ (žmonininkus, liaudininkus), kurių ne stoka buvo tarp studentijos (pav. Maksvoje), kunigų ir net žemininkų. Galvodami apie „chlopomaniją ir demagogines tendencijas“, žiūrėjo jie šnairuodamiesi ir į vyskupą Valančių su jo aplinkybe. Bet liaudininkų tendencijos buvo dar labai silpnos ir nesąmoningos, su jomis nereikėjo rimtai skaitytis, jos ėjo tiktai pabaisomis, kurias vartojo nesukalbami pelėsininkai („pleśniowcy“) prieš demokratinius žemininkų šviesuomenės argumentus.

Šiaip ar taip, vis daugiau ir daugiau domėjosi turtingieji sluoksniai lietuvių ir kiek gudų žmonėmis.

§ 56. Kada karštas liaudininkas, irgi kalbamas del chlopomanijos, marampolietis Mykolas **Akelaitis** (Akelis, 1828—1887) ryžos išleisti kelerias lietuvišas knygeles žmonėms (išl. 1860) — *Abėcėlę, Viešpaties Maldos išdėstymą, Kvestorių* („kvestorius" važinėja po Lietuvą ir pamoko žmones, kalbėdamas apie doros dalykus, duodamas gydytojo patarimų, pamokymų apie gamtos dalykus, apie Lietuvos praeitį ir geografiją ir t. t.), pataisytą *Svisločiaus Jono* vertimą, panašų į pasakytas čia *Kvestoriaus* knygeles, — leidimo kaštus sumokėjo žemininkai, iš dalies ir Gudų žemininkai. Maksvos studentai, kilimo miestiečiai ir bajorai, ketino sudaryti (1862 m.) platų pradžios mokslo vadovėlį, kurio tiktai Prano Lipštaviečiaus (1841—1901) *Aprašymas žemės turtų* po dvidešimt su viršum metų yra pasirodęs išspausdintas. Ivinskio ir vyskupo Valančiaus darbas padidėjo, Ivinskio kalendoriai ėjo vis turiningyn ir vis labiau buvo žmonių skaitomi (žr. §§ 44 ir 48).

§ 57. Valančius, eidamas Lenkų dvasininkų pavyzdžiu, 1858 m. ėmė smarkiai ir plačiai kovoti su girtybe, pristeigdino Žemaičiuose blaivybės brolijų ir išleisdino tam reikalui knygelių; rašinių „Apie brostvą blaivystės" ir kitų to turinio buvo išspausdinta ar 40 000 egzempliorių, nors valdžia juos gynė pardavinėti. Valdžia vyskupą už tokius darbus bemaž kuo į Sibirą neištrėmė (1860 m.), jam visaip tą darbą kliudė, bet vyskupas vis delto savo tikslą priėjo: kiek laiko bent Žemaičiuose, ir net visoje Kauno gubernijoje, buvo nustota gerti valdžios leidžiama žmonėms degtinė, ir tuo būdu visas tas Lietuvos kraštas buvo paruoštas platesniam švietimo darbui. Vyskupas blaivybės dalykais rūpinosi atsidėjęs ir labai plačiai: rūpinosi, kad visose parapijose būtų įsteigtos žmonėms mokyklėlės; mokytojai, varydami švietimo darbą, ir su vaikais kalbėdavo apie blaivybės reikalingumą žmonėms.

§ 58. Žmonių tuomet buvo labiausiai skaitomi šie spaudos leidiniai: 1. vyskupo Valančiaus knygelės; 2. kunigo Juozapo Dovidaičio (1825—1882) labai įsigalėję žmonėse pamokomieji apsakymėliai *Szaulieniszkis senelis* (1860–1864),

3 dalys; 3. kunigo Vicento Juzumavičios, arba Juzumo (1819—1900), *Szwentas Izidorius artojus* (1854 m.), *Paskutini wałanda* (1856 m.), *Kialis i dangu* ir kiti tikybos turinio raštai ir rašteliai; 4. jo brolio Tado Juzumavičios (1809—1854) to meto žmonių labai branginamos ir kelias dešimtis kartų atspausdintos maldų knygelės *Senas auksa ałtorius* (1846 m.) ir *Didesis elementorius*, susilaukęs irgi kelių išleidimų; 5. kunigo Kaliksto Kasakausko, mirusio 1866 m., žinomoji jau minėta lietuvių kalbos gramatika *„Kałbrieda leżuwio žiamaytiszko“* (1832 m.) ir kelerios kitos blaivybinės ir tikybinės knygelės; 6. kunigo Jeronimo Račkausko (1824—1889) kelerios kelis kartus atspausdintos tikybinės knygelės ir kiti kitoki to meto kunigų raštai.

Tos knygos taip platinosi žmonėse, tiek daug jų ėjo į to meto žmones, jog didysis spaudos leidinių Zavadzkio knygynas (Vilniuje) turėjo įsisteigti savo knygyno skyrių Žemaičių gilumoje, vyskupo sostinėje Varniuose. Bet tos knygelės jau nebegalėjo nuramdyti žmonių ir atstoti jiems tą visą dvasios peną, kurio dabar taip troško žmonės, ėmus gilėti ir plisti einančiam iš vyskupo blaivybės ir švietimo dalykui.

§ 59. 1856 m. ima jau žmonių švietėjai galvoti apie lietuvių *laikraštį* žmonėms. Ivinskis manė leisti savaitinį savo laikraštį *Aitvarą;* vyskupas 1859 m. padavė prašymą laikraščiui, turėdamas galvoje nužiūrėtą redakcijai paslankų Akelaitį, bet leidimo negavo, ir sumanymas nieku baigėsi.

§ 60. Po 25 metų (1832—1855) pertraukos, visuotinio suskatimo įtakoje atbunda lietuvių poezija. Jos pryšakyje iškyla didžiausias ligi šiol po Duonelaičio lietuvių poetas, jaunas tuomet kunigas, vėliau vyskupas Antanas **Baranauskas** (žinomas gimtajame krašte ir *Barono* pavarde, 1835—1902), parašęs: a) garsiąją aprašomąją poemą („giesmę“) *Anykščių šilelį* (1858 ir 1859 m.); b) jausmo ir gyvumo atžvilgiu pranašesnį už jį, bet kaip poetinę pilnatį daug silpnesnį Petrapilio kelionės aprašą *(Kelionę Peterburkan,* parašytą 1858 m.), kurio patriotines skiltis mielai dainuoja „jaunoji Lietuva“; c) kai kurių Lietuvos sluoksnių (kunigų ir kitų) branginamą, bet iš tikrųjų perdaug dievotą *Pasikalbėjimą*

giesmininko su Lietuva (paraš. 1859 m.); d) kelias tikybines giesmes *(Artojų giesmės šventos,* išl. 1860 m.), išsiskiriančias iš paprastinių giesmių, ir kitas.

Prisirišimas prie giminės, žmonių, krašto, gamtos ir tikybos riša draugėn ir paverčia vienetu visus Baranausko kūrinius, pilnus gyvo jausmo, išsiskiriančius iš kitų gražutėle savo lytimi (forma).

Atsidavęs paskui lietuvių kalbotyrai (buvo žinomasis kalbos mokovas), matematikos mokslui, kunigo ir vyskupo pareigoms, A. Baranauskas vis mažiau ir mažiau turėjo darbo su literatūra ir pagaliau visai išėjo iš poezijos dirvos.

§ 61. Būdama Baranausko įtakoje, bandė kurti lietuviškus kūrinius žinoma anais laikais Žemaičiuose poetė Karolina Praniauckiūtė (Proniewska, „Zuzula Žmudzka," 1830—1859), vertė atskiras *Witoloraudos* vieteles (1856 m.). Kiti spėja, kad ji ir Baranauskui turėjusi įtakos, kad ji ir Baranauską suraginusi į darbą.

Daug vilties buvo beduodąs miręs be laiko Baranausko bičiulis kun. Klemensas Kairys (miręs 1864 m.), kurs paliko rankrašty kelis lirinius savo kūrinius. Kunigas K. Aleknavičius išleido rinkinį poetinių dalykėlių iš žmonių gyvenimo, vardu *Pasakos, pritikimai, weseles ir giesmes* (1861 m.). Kunigas Juozapas Želvavičia vertė Krilovo pasakėčias eiliuotine kalba, ta kalba apsakinėjo ir Senojo Įstatymo dalykus (išl. 1858 m.); stilius posunkis, eilesiai silpnoki, bet, ypačiai pasakėčių, pilni gražių tikslių reiškinių. Valerijonas Ažukalnis (taip rašėsi Zagórskis) paliko rankrašty rinkinį originalinių poezijos dalykų, kuriame reikšdinasi jo didelė gamtos meilė, ir vertimų (Krasickio pasakėčių, Karpinskio giesmių, iš Mickevičiaus, Syrokomlės, Odyńco ir kitų). M Godlevskis išvertė Konradą Wallenrodą. Kunigas Anupras Jasaitis (Jasevičius, miręs 1884 m.) rašinėjo eilėraščius dar prieš maištą, bet jo talentas suaugo tiktai ištrėmime, iš kur rašinėjo ilgesio laiškus ir eilėraščius.

Rašinėjo eilėraščius taip pat Valančius, Ivinskis, kun. Pr. Stanskis (1813—1905), pavyzdžiui prieš girtybę, kun. Karolius Bruno Rimavičius (1808—1874) ir kiti; jų dainas, tuos eilėraščius, dainuoja daugiausia buvusieji jų parapijonys.

§ 62. Baranauskas, Kairys, Aleknavičius, Ažukalnis kilimo yra aukštaičiai. Jie rašė savo tarmėmis, skirdamiesi tuo nuo rašytojų, rašiusių išskirtinai žemaičių tarme. Tas dalykas, žinoma, negalėjo patikti žemaičių rašytojams, jų puristams: žemaitis Ugenskis, rašinėdamasis su Ivinskiu, purtėsi protestavo, kad šis ėmęs išspausdino „biaurią“ kun. Baranausko „pabaisą“ „Anykščių šilelį“ anykštėnų tarme . . .

Tie aukštaičių poetai buvo lyg pranašai, kurie, pranokę kitus, skelbė artinantis lietuvių sąmonėje ir raštuose naują srovę — įsigalėsiant netrukus raštuose aukštaičių kalbos ypatybes. Jie buvo tos naujosios mūsų raštų srovės lyg pranokėjai, kad ir neturėjo dar tuo metu daug įtakos, juo labiau, kad aukštaičių to meto raštai buvo dar labai menki ir negausingi.

Vilniaus žemėje dirbo aukštaičių raštams, kurdamas juos, minėtasis kun. Aleknavičius (lietuviškas jo elementorius, 1846 ir 1858 m) ir pora dar mažiau įžymių kunigų; Savalkų žemėje platino lietuviškas knygeles kun. Motiejus Brundza, parašęs elementorių (1859 m.) ir kitas knygeles, o kun. Antanas Marcinskis perdirbo išleistą dar 1833 m. savo dėdes M. F. Marcinskio lietuvių lenkų kalbos vadovėlį (naujai išleistą 1861 m.).

§ 63. Lietuvos praeitis, mitologija, kalba, lietuvių kūryba nuo Vilniaus universiteto laikų turėjo Lietuvoje daug įsikarščiavusių tyrinėtojų. Dabar, kada valstiečių dalykai suragino domėtis visais dalykais, kurie kiek lietė žmones, nebe atskiri jau mėgėjai, bet, gali sakyti, beveik visa mokytinių visuomenė buvo tais dalykais susirūpinusi, del jų galvojo; „Kurjer Wileński“ (Vilniaus Kurjeris) ir Varšuvos laikraščiai buvo pilni korespondencijų ir straipsnių, kuriuose įvairūs, dabar daugiausia jau pamiršti, lietuvių kalbos mėgėjai karštai protavo apie ją, spyriuodamiesi tarp savęs varomose del jos polemikose

Apskritai buvo laikomi tų dalykų orenybėmis (autoritetais), nors vėliau žymiai sumažėjo jų reikšmė: 1. minėtasis Akelaitis, rašęs apie lietuvių dievus (J. Lelevelio darbo „Polska, dzieje i rzeczy jej“ priedėlyje, V-tome), apie lie-

tuvių tautos senovę („Rzut oka na starożytność narodu litewskiego,“ 1885 m.), lietuvių kalbos gramatiką („Gramatyka litewska, 1890 m.), palikęs rankrašty lietuvių lenkų kalbos žodyną, lietuvių kalbos lyginamąjį žodyną ir kitus negilaus mokslo darbus; 2. liūdno atminimo Stan. Mikuckis (1815—1880); 3. pora žemininkų, daugiau už kitus turinčių supratimo apie lietuvių kalbą, parašiusių kelis smulkesnius galvojimus del jos, ypačiai rašęs tuomet K. A. K. slapyvardžiu kun. Ambrazas Kašarauskas (Kossarzewski, 1820—1880), kelerių knygų autorius, galvojęs ir rašęs apie lietuvių kalbos reikšmę mokslui („Znaczenie języka litewskiego we względzie naukowym“, 1859 m.), apie lietuvių kalbos žodynus („Rzeczy o litewskich słównikach“, 1862 m.), palikęs dar rusų lietuvių kalbos žodyno ir kitų savo darbų rankraščius (jie ligi šiol nebuvo spausdinami) Dirbo lietuvių kalbai tuomet ir daugiau žmonių: pastorius Karolius Nerlichas, parašęs lietuvių kalbos gramatiką (miręs 1860 m.); Kazanės univeristeto profesorius Andrius Ugenskis (Ugiański, 1816—1870), palikęs rankrašty lietuvių lotynų rusų kalbos žodyną; įgarsėję vėliau broliai Juškai (Juškevičiai), mokytojas Jonas ir kunigas Antanas, ir daug kitų.

§ 64. Į etnografinę Lietuvą, kada taip ėjo jos darbas, atkreipia savo akį rusų istorikas Mikalojus Kostomarovas (1817—1885), rašo apie lietuvių tautą ir jos santykius su rusų istorija („Litovskoje plemia i otnošenija jevo k russkoj istorii“, 1864 m.), apie lietuvių liaudies poeziją („Litovskaja narodnaja poezija“, 1860 m.).

Lietuvių kalbos dalykais domisi ir rusų vyriausybė. Įkurta 1855 m. Vilniuje archeologų komisija, kuri steigėsi suspiesti išsklaidytas Lietuvos ir Rusų mokslo pajėgas, vis labiau domėjosi lietuvių kalbos ir Lietuvos dalykų darbu. Paslankus Vilniaus „Kurjerio“ redaktorius, archeologų komisijos ir Vilniaus gubernijos komiteto narys A. H Kirkor'as (1812—1886), kuris, kaip paskui pats rašė, „nuolat dirbęs Lietuvai jau nuo 1839 m.“, parašė visą eilę didesnių ir mažesnių protavimų (lenkiškai ir rusiškai), daugiausia kompiliuotinių (surinktinių, durstytinių), iš Lietuvos istorijos, mitologijos, archeologijos, etnografijos, statistikos.

§ 65. Akelaitis (Akelevičius) verčia Duonelaitį (spausdina vertimą laikrašty „Gazeta Polska“); Maurikis Hriškevičius (1801—1864) verčia Valančiaus Žemaičių vyskupystę (vertimą išleidžia 1898 m.); kiek anksčiau (1849 m.) Romualdas Podbereskis (miręs 1863 m.), pasinaudojęs Daukanto senovės lietuvių „Būdo“ aprašymu, rašo apie senovės lietuvių kariautę („O sposobie prowadzenia wojny starożytnych litwinów“). Tų Lietuvos dalykų sužadimo įtakoje buvo ir kilęs iš Gudijos lenkų poetas Liudvikas Kondratavičius (slapyvardžiu Syrokomla, 1823—1864), kuris savo kūriniuose gailingai reiškė karštą savo meilę Lietuvai, garbindamas jos praeitį poemose: *Margier* (paraš. 1854 m.) *i Córa Piastów* (1855 m.), *Trzy córki litwina* (1859 m.) ir kituose eilėraščiuose.

§ 66. Viskas, rodos, sakė, kad žmonių švietimo ir žadinimo darbas, Lietuvos istorijos, lietuvių kalbos ir kitų dalykų tyrimai, suspiesti Vilniuje, sugalybins tautos sąjūdį Vilniuje, sutraukdins į jį rinktinę Lietuvos šviesuomenę ir padarys jį lietuvių mokslo bokštu ir žvaigžde. Rusų vyriausybė tačiau atėmė Vilniui kultūros žvaigždės reikšmę, sužvaigždėti jam dabar neleido. Tokia Lietuvos žvaigžde virto Prūsų Tilžė.

§ 67. Prūsuose tuo laiku, be minėtų anksčiau darbo žmonių, yra išskirtini: a) kunigas Karolius Rudolfas Jakobis (Jakoby, 1817—1881), kuris, dirbdamas paskutinę dvidešimtį metų tarp Klaipėdos lietuvių, savo teisingumu, žmonių troškimų branginimu ir parėmimu, brangindamas jų norėjimą įgyti daugiau teisių lietuvių kalbai, buvo įgijęs lietuvių visuomenės meilę ir padėką, ir b) Tilžės superintendentas, vadinamas tenai vyskupu, Ottonas Glagavas (Glagau, miręs 1875 m.), parašęs, išvertęs ir išleidęs per dvidešimt tikybinių knygelių. Jakobis, tarp kitų knygų, išleido lietuviškas išrašas mokykloms („Littauische Chrestomathie zum Schulgebrauch“, 1880 m.) ir rašinėjo mokslo laikraščiuose straipsnius iš lietuvių kalbos dialektologijos, istorijos ir kitus. Gl-as spausdino laikraščiuose įvairių dalykėlių lietuvių tautosakai (apie dainas, vestuvių papročius) ir 1869 m. išleido atskiromis knygomis savo etnografinius ir istorinius rašinius „Littauen und die Littauer“.

Daug įtakos lietuvių rašybai ir kalbotyrai padarė garsingasis vokiečių mokslininkas Augustas **Šleicheris** (Schleicher, 1821—1868), Jėnos universiteto profesorius. Kad galėtų kaip reikiant ištirti lietuvių kalbą ir tarmes, jis du kartu važinėjo į Prūsų ir Rusų Lietuvą ir, sudėjęs šnekamosios kalbos mokėjimą su giliu lyginamosios kalbotyros mokslu, išleido pagrindinį lietuvių kalbos mokslui veikalą „Handbuch der Litauischen Sprache“ (I Grammatik 1856, II Glossar und Lesebuch 1857 m.).

Per 1855—1864 metus išleista beveik 300 lietuviškų knygų, iš kurių Prūsų Lietuvai tenka apie 70 leidinių.

III. 1864—1904 metai.

1. 1864—1880.

§ 68. Atmainos Lietuvos visuomenės ir ekonomijos gyvenime, susidariusios del valstiečių atleidimo ir atidavimo jiems dalies žemės, turėjo netrukus padaryti savo įtaką lietuvių to laiko kultūrai ir raštams — juos turėjo žymiai sudemokratizuoti. Administratinės politinės sąvaržos (represijos) ir atmainos, iššaukdintos 63 metų maišto numalšinimu, žmonių kultūrai ir raštams irgi nepasiliko be įtakos, pertraukdamos visiškai priešmaištinį visuomenės darbą, o kultūros darbe, ėjusiame po maišto, atiduodamos vyriausybei (bent tuo laiku) sprendžiamą balsą ir smarkiausiai kontroliuodamos visą žmonių darbą.

Tačiau betarpiškai smūgis, iškirstas lietuvių raštams uždraudimu spausdinti ką lotyniškais rašmenimis, ne tiktai nepasiekė nužiūrėtojo tikslo — surusinti lietuvių gyvenamąjį kraštą, duoti visam jam rytų kultūros pavidalą, bet priešingai — atitvėrė lietuvių krašto kultūrą nuo Rytų valdžios įtakos ir priartino ją prie vakarų Eiropos kultūros. Be to, tas uždraudimas dar vienu dalyku, nesitikėtu Rusams ir skaudžiu mums, yra ilgam atmintinas: mūsų žmonės, ypačiai Lietuvos rytuose, nebetekę savų knygų mokslo pradžiai ir bažnyčios reikalui, ėmė daugelyje vietų naudotis švietimo ir bažnyčios reikalui lenkiškais raštais: nenorėdami surusėti, žmonės, valdžios netikėtai padedami, virto vietomis „gudais“ arba „lenkais“, ėmėsi jų kalbą (žr. § 94).

§ 69. Sumanymas pakeisti lotyniškus rašmenis rusiškais gimė galvoje šiaip užjaučiančio lietuvius rusų slavofilo Aleksandro Hilferdingo (1831—1872, žr. jo straipsnį „Litva i Žmud“, parašytą gale 1863 m.), kurs svajojo apie suvienymą visų slavų ir artimų jiems tautybių (lietuvių, latvių) kiek kitokiu, jo paties sumanytu, rusų kalbos raidynu, jo pramintu „visų slavų alfabetu“. Tą projektą, paremtą S. Mikuckio, „lietuvių mokslo“ žmogaus, aprobavo Varšuvos (M. Miliutino) ir Vilniaus (M. Muravjovo) valdžia, sukurstyta tuomet vyriausybės pasiryžimu kovoti visais keliais su „lenkų lotyniškumu“.

Pradžioje tikėjosi toji valdžia išvarysianti lotynų rašmenis iš lietuvių knygų ramiu keliu, ir tenkinosi leisdama lietuviškas arba rusiškai lietuviškas knygeles ir abėcėles rusų kalbos rašmenimis. Taip buvo daroma tuo metu ir su skiriamais mūsų pakraščiui latvių raštais; taip buvo daroma, tik ne taip drąsiai, ir su lenkų kalbos rašteliais, skiriamais mokyklai.

Netrukus tačiau valdžia suprato, jog valdžios raštų konkuravimas su privatiniais turi tiktai paviršutinės reikšmės ir labai maža duoda valstybei vaisių. Susiprotėjusi išsirūpino gauti tam darbui griežtesnę priemonę: 1865 m. rugsėjo m. 26 d. vidaus dalykų ministeris Valujevas išleido aplinkraštį į Lietuvos („Vasaros vakarų“) gubernatorius, kuriuo suvisuotinino Vilniaus gubernatoriaus K. Kaufmano (1865 m. rugsėjo 6 d.) įsakymą, užgindamas juo, taip buvo ir pasakyta, visiems spaustuvininkams spausdinti bet kokius leidinius, lietuviškus arba žemaitiškus, *lotynų* raidėmis. Tokis pat paliepimas buvo išleistas ir del latviškų spaudinių, bet nukentėjo del to tiktai Vitebsko gubernijos latviai katalikai (daugumas latvių yra protestantai, ir vartojo savo raštams *gotines* raides). Tokio žingsnio, del „žinomos ir vakaruose“ lenkų literatūros, Rusai, kovodami su Lenkais, nepadarė ar neišdrįso padaryti.

§ 70. Nors ministerio įsakymas nebuvo įsiteisėjęs, — aukščiausiasis paliepimas, Varšuvos valdžios išrūpintas 1866 m. sausio 30 d., kad lietuvių knygos būtų spausdinamos toliau vien rusų raidėmis, buvo palietęs tiktai *vyriausybės* leidinius, — tačiau praktikoje taikinamas buvo, neskaitant kelių išskyrimų,

be kokios atodairos visiems mūsų leidiniams ligi 1904 m., kada, sutikus carui, buvo atmestas — pakeistas leidimu spausdinti knygas taip, kaip patys lietuviai nori.

Jau 1864 m. vasario mėnesy Jonas Juška davėsi prikalbamas, ir savo rusiškai parašytoje žemaičių kalbos gramatikoje buvo pradėjęs rašyti iš naujo žemaičių kalbos tekstą rusų raidėmis, bet paskui susipratęs metė tą darbą. Netrukus paskui Vilniuje buvo sudaryta tam tikra komisija, kuri turėjo rašyti ir leisti lietuviams knygeles rusų raidėmis. Komisijos pryšakyje stovėjo žinomasis Mikuckis, joje dirbo perkrikštas cenzorius (protojerėjus Antanas Petkevičius), buvusis mokytojas Jonas Krečinskis (rusas?) ir Laurynas Ivinskis. Komisija, rodosi, išleido tiktai vienas knygeles, būtent abėcėlę „Абецеле жемайтишкай лѣтувишка (1864 m.). Paskui (1865—1871) rašė dirbo tas knygeles daugiausia Krečinskis, mokslo apygardos valdybos kontroliuojamas. Netrukus tos linkmės darbas prasidėjo ir Varšuvoje, dirbdino jį Mikuckis, padedamas daugiausia dviejų trijų Didžiosios Mokyklos mokinių, mokančių lietuvių kalbą. Buvo išleista tuo metu keliolika knygelių rusų raidėmis: „Букварсъ жемайтишкай-русишкасисъ“ (1865 m.), „Евангеліосъ“ (1865 m.), „Кантичкосъ“ (1865 m.), „Трумпасъ катехизмасъ“ (1865 m.), „Абецеле лѣтувишкай-русишка“ (1865 m.), „Сенасъ аукса алтарюсъ“ (1866 m., maldų knygos), „Актасъ иръ потерей“ (1867 m.), „Моксласъ скайтима“ (1867 m.) ir kitos, daugiausia abėcėlės arba tikybinės knygelės, tarp jų ir „Русско-литовскій мѣсяцесловъ“ (1866—1871 metams), Ivinskio kalendorius (1869 m.). J. Juška sutiko išspausdinti Petrapily dainų rinkinėlį tam tikromis rusų raidėmis (1867 m.).

Visas tas knygeles valdžia siųsdino į žmonių mokyklas ir valsčių valdybas, įsakinėdama, kad jos būtų platinamos tarp žmonių. Siuntinėdama ji dažniausiai sutikdavo pasipriešinimų, kuriems niekaip nemokėjo nulaužyti ragų. Tų pasipriešinimų būdavo beveik išskirtinai tikybinis pagrindas, nes žmonės tikybinėse valdžios knygelėse, išspausdintose rusų raidėmis, matydavo pavojų katalikų bažnyčiai. Negalėdami aktingai priešintis valdžiai, kunigai steigėsi ir patys

parodyti žmonėms, jog priešintis tikrai reikia, jog nereikia įsileisti vilko.

§ 71. Vyskupas Valančius, atiduotas Kaune administracijos priežiūrai, — 1864 m. valdžia parsikraustydino jį iš Varnių į Kauną, — valdžios įbaugintas, jos visaip rėkiamas, pradžioje duodavo savo parašą vyriausybės leidžiamoms knygelėms ir tuo būdu, to pats nenorėdamas, lyg padėjo valdžiai suvilioti žmones, juos apakinti; bet vėliau, matydamas gresiant pavojų, visus biaurintis tuo valdžios darbu ir tuo sudrąsėjęs, pradėjo priešintis. „Сенасъ ауксо алторюсъ," pavyzdžiui pasirodė be jo aprobatos: valdžia negavo iš vyskupo aprobatos tam leidimui.

Vyskupas veikiai ryžos padaryti žingsnį, kurio visi vaisiai sunku buvo tuomet ir numatyti. 1867—1869 m., pasinaudojęs Tilžės dekano kun. Jono Zabermanno pagalba, vyskupas išleido Prūsuose vienas kitas knygeles, kuriomis steigėsi nuraminti ištikimąsias savo aveles ir duoti kiek pamokymų del einančio iš valdžios pavojaus tikybai. Čia pažymime šias knygeles: Isz tamsybes wed tiktai kelis teysybes," „Perspeimas," „Prajautimas," „Sznekesis katalika su nekataliku," „Litanie apej wisus szwentus muczelninkus," „Wargaj bažniczios kataliku Lietuwoj ir Žemajcziusi" (autorium rašėsi Zabermannas). Nuo to laiko spausdinimas Prūsuose lietuviškų knygų lotynų raidėmis, vadinasi skiriamų Didžiajai Lietuvai, įsigalėjo labai plačiai, daug plačiau, tur būt, nekaip rodėsi pradžioje vyskupui.

Tas spaudos darbas pradžioje visas, vėliau beveik visas (bent tikybinių knygų leidimas) per kelias dešimtis metų buvo Tilžės dekano Zabermanno valdžioje ir rankose; dekanui tas darbas, šitos pusės ieškomas, buvo ir labai pelningas.

§ 72. Didysis mūsų knygų leidėjas, knygininkas Zavadzkis Vilniuje, prieš 1865 m. buvo išsirūpinęs leidimą išparduoti likusius jo sandėlyje leidinius. Dabar pasinaudota tuo valdžios leidimu ir Valančiaus jau įsigalėjusiam Prūsuose darbui: tas leidimas lengvino ir Kaunui Tilžei darbą — knygos, kurios ėjo Prūsuose, lengviau galėjo platintis žmonėse, nes jos buvo „zavadzkinės, išleistos prieš 1865 m.". Spausdindami naujas knygas, leidėjai rūpindavosi, kad jų ir

pavidalas būtų visai panašus į Vilniaus leidinius, kad jų būtų toks pat ir vardas, kad pradžioje būtų pasakyta, jog ir jos išleistos tada ir tada, tais ir tais metais Vilniuje, žemiau su cenzoriaus parašu („дозволено цензурою“); vėliau vis mažiau žiūrėdavo spausdinimo metų ir vietos, ir pasakydavo knygose tikrąją jų gimimo vietą ir tikruosius atsiradimo metus šalia „cenzūros leidimo“, pagaliau ir be jo dažnai. Tilžėje buvo spausdinamos maldų knygos, „kanticzkos“ (giesmynai), „kalvarijos“ ir t. t., „lementoriai“ (abėcėlės), kada-ne-kada išeidavo ir vienas kitas originalesnis Valančiaus darbas . . .

Tie spaudiniai, jei nebuvo jais atspausdinami seniau išleisti arba vyskupo ir jo būrelio žmonių apdirbti raštai, buvo, apskritai imant, menkesni už tuos, kurie buvo išleisti prieš uždraudžiant šioje pusėje spaudą. Taip buvo ir del to, kad įžymesnieji lietuvių rašytojai (kun. Kašarauskas, kun. Kairys, kun. Dovidaitis, kun. Jasaitis, Lipštavičia, Akelaitis), vos tepradėję prieš maištą savo raštų darbą, buvo ištremti į Rusijos gilumas arba priversti klajoti po Eiropą. Prūsų Lietuvos raštai irgi vos begyveno tuo metu: ėjo du laikraščiu („Keleivis“ ir „Nusidavimai“), išėjo kelios dešimtys jausmingesnių tikybinių knygelių, buvo atspausdintas Liuterio Katekizmas, Naujasis Įstatymas, giesmės, pora verstų iš vokiečių kalbos apsakymėlių „žmonėms,“ pora prūsinių patriotiškų dalykėlių („Wacht am Rhein“), keli vokiečių lietuvių kalbos vadovėliai mokykloms, ypačiai „Kalendros,“ dabar tepradėjusios plačiau eiti; jos yra visas dvasios penas, kuriuo penėjo žmones Prūsų kunigai ir įvairūs pradedamųjų mokyklų mokytojai (vokiečiai ir lietuviai).

§ 73. Knygelės, kurios buvo spausdinamos Prūsuose, tiek lotynų, tiek gotinėmis raidėmis, buvo slapta gabenamos į šios pusės Lietuvą ir labai čia platinamos žmonėse. Kunigai ne tiktai organizavo jų leidimą, bet ir žymiai jas platino, ir jie pirmieji del to nukentėjo: 1870—1871 m. buvo sukelta pirmoji didelė byla del lietuviškų knygų leidimo ir platinimo, buvo suimti ir sukišti Vilniuje į kalėjimą (Nr. 14) devyni kunigai, padaryta krata vyskupo namuose Kaune; aštuoni suimtieji kunigai buvo ištremti į Rusijos gilumas,

jų tarpe ir kun. Pranc. Butkevičius (1821—1896), autorius kelerių ligi šiol neišspausdintų tikybinių knygelių.

§ 74. Persekiojimas už lietuviškų knygų gabenimą slapta iš Prūsų ir platinimą žmonėse, atskiras užgynimas gabenti į šią pusę ir leidinius gotinėmis raidėmis spausdintus (1872 m. gruodžio m. 20 d.) ir vertimas visur vartoti spaudiniams rusų raides — beveik nepasiekdavo reikalaujamų padarinių. Lietuviai skaitė užsienių spaudinius, o rusų leidinius, jiems kišamus, degino. Krašto valdžia priversta buvo šiaip ar taip skaitytis su tuo tylimu, bet griežtu pasipriešinimu, ir šit matome, jog baigiantis aštuntajai devynioliktojo amžiaus dešimčiai vyriausybės leidinių darbuotė mažėja, silpnėja ir kiek laiko visai sunyksta; kad ir tebebuvo ginama naudotis lotynų raidėmis, nors devintoje ir dešimtoje to amžiaus dešimtyje buvo imta vėl kišti mums rusų raidės, bet valdžia, matyti, dirbo savo darbą nebe taip karštai ir, matyti buvo, pati nebesitikėjo sulauksianti iš to norimų vaisių.

§ 75 Daug sėkmingesnė, bet ne tokia didelė, kokios laukė, buvo vyriausybės darbuotė švietimo dirvoje. Iš mokyklos buvo išjotos „lenkiškumo“ liekanos, buvo uždarytos visos privatinės mokyklos ir daug vyriausybinių, mokiniuose buvo steigiamasi prigydyti pagrindai visiško ištikimumo, paklusnumo, dėkingumo vyriausybei ir jos darbui. Buvo steigiamasi jie „atlenkinti“, bet ne tam tikslui, kad jie grįžtų į lietuviškumą: visai aiškus buvo vyriausybės noras, kad jie surusėtų, to pagaliau nė valdžia neslėpė nuo valdomųjų.

§ 76. Žemesniosiose Savalkų gubernijos mokyklose, iš pradžios ir Žemaičiuose (2—3 metus), taip pat Savalkų ir Marampolės gimnazijose, buvo įvesdintas lietuvių kalbos mokslas, žinoma, iš vadovėlių ir šiaip knygų, spausdintų rusų raidėmis. Šiaulių gimnazijoje septintosios dešimties metų gale mokiniai buvo prikalbinėjami rinkti lietuvių padavimus, pasakas, dainas; spausdino tuos dalykėlius valdžios laikraštyje „Vilenskij Viestnik,“ žadėdavo arba duodavo mokiniams už tokį darbą atpildų. Nuo 1866 m. Maksvos ir Petrapilio universitetuose buvo paskirta 10 „lietuviškų stipendijų“ lietuviams, baigusiems Marampolės arba Savalkų gimnazijas; jų imdavo kiek laiko ir lenkai, pasirūpinę prieš

baigdami gimnazijas, kad atestatuose būtų, stipendijai gauti, lietuvių kalbos pažymys.

§ 77. Visi tie ir kiti tos rūšies padarymai (§§ 75, 76) padėjo lietuvių jaunuomenei išlaikyti savo tautybės skirtingumą; bet, antra vertus, ilgai jie neleido daugeliui jaunuomenės suprasti ir numatyti vyriausybės politiką. Neapykanta lenkams — ją diegė jaunuomenėje mokyklos valdžia — turėjo po savim pagrindą, jau pirmiau sudarytą tėvų namuose: tų vaikų tėvai, nesenai tiktai susavinti, ne kartą apsakinėjo vaikams apie baudžiavos laikus ir ponų (dvarininkų, lenkų) elgimąsi su jais, apie lenkų maištą (lenkmetį), apie vyriausybės persekiojimą katalikų po maišto, už ką buvo keikiami ir lenkai, „to maišto padarytojai.“ Visa tat, sudėjus su paprastu „mužikų vaikų“ neištikėjimu ir neapykanta niekinantiems juos „šlėktų, bajorų vaikams“ (dažnos jų peštynės tarp savęs vidurinėse mokyklose, nesusipratimai net aukštosiose mokslo įstaigose), skyrė lietuvių mokinius ir studentus nuo lenkų, tvorą tarp jų tvėrė; o tas dalykas, jog dabar daugiau, nekaip pirma (del valstiečių susavinimo ir bent pradžioje gerovės ar didesnio pasitūrėjimo), ėjo „mužikų vaikų“ į universitetus ir kitas mokslo įstaigas, davė tai jaunuomenei tiktai drąsos eiti skirtingu nuo lenkų keliu.

§ 78. Vis mažesnis ir mažesnis lietuvių jaunuomenės procentas buvo lenkų kultūros įtakoje; pradžioje didelis, bet palengva vis mažėjo ir mažėjo procentas tų, kurie be atodairos maudėsi rytų valdžios kultūroje; vis labiau ir labiau augo procentas tų, kurie maždaug jautėsi turį savą skirtingą kultūrą, turį eiti savo tautos ir savo krašto kultūros keliu. Skaitė Šleicherį, Duonelaitį, Daukantą, Kraševskį, Norbutą, domėjosi čekų ir kitų smulkiųjų tautų atgijimu, kėlė ginčus ir diskusijas vis gilesnio turinio su lenkais, kurie pradžioje šalinosi nuo tos lietuvių jaunuomenės ir šnairuodami žiūrėjo į naujosios srovės darbą. Lietuviai bandė sudaryti artesnių santykių su latviais . . . Imdavosi jaunuomenė iš knygynų arba skaitydavo knygynuose (bibliotekose) senesnius ir naujesnius veikalus iš lietuvių istorijos, etnografijos ir filologijos; Lietuvos kraštotyra ir lietuvių kalbotyra rūpėjo tuomet gangreit visiems naujosios Lietuvos atstovams.

§ 79. Kadangi mokslo žmonės nuolat domėjosi dabar mūsų krašto tautotyra, tai naujų tos srities mokslo darbų vis daugiau dabar pasirodydavo akivaizdoje. Tautotyros pryšakyje, ypačiai kalbos moksle, stojo vokiečių arba vakarų slavų mokslininkai, daugiausia Getingos, nuo 1880 m. Karaliaučiaus profesorius Adalbertas **Bezzenbergeris** (g. 1851 m.), išleidęs „Litauische und Lettische Drucke des XVI und XVII Jahrhunderts“ (1874—1885), „Litauische Forschungen“ (1882 m.) ir visą eilę apytyrų ir recenzijų; čekas Lavoslavas Geitleris (1847—1885) išleidžia „Litva i Litvane“ 1874 m., „Litauische Studien“ 1875 m.; dirba Leipcigo profesoriai Augustas Leskien'as (g. 1840 m.) ir jo antrininkas Fridrichas Karolius Brugmann'as (g. 1849 m.), kuriuodu surinko tuo metu, bet vėliau išleido „Litauische Volkslieder und Märchen“ (1882 m.), taip pat Hugo Weber'is („Ostlitauische Texte“, 1882 m.) ir daug kitų. Mūsų krašto ir mūsų kalbos mokslui skyrė daug vietos ir moksliniai laikraščiai: „Altpreussische Monatsschrift“ (nuo 1864 m., domėjosi daugiausia Prūsų rytais) ir „Archiv für slawische Philologie“ (nuo 1876 m.).

§ 80. Lenkų mokslas irgi kreipia įdėmesį į Lietuvos mokslo dalykus. Istorininkų pryšakyje stovi nenuilstamas Antanas Prochaska („Ostatnie lata Witolda“, 1880—1881). Mitologijai dirba Antanas Miežinskis (Mierzyński, g. 1829 m.); jo potyriai, spausdinti ne visi vienu laiku, buvo pagaliau surinkti *Lietuvių mitologijos šaltiniuose* („Źródła do mitologji litewskiej od Tacyta do końca XIII wieku“, 1892—1896). Krokuvos mokslų akademija išleidžia Osk. Kolberg'o (1814—1890) *Lietuvių dainas* („Pieśni ludu litewskiego“, 1879 m.). Jonas Karlovičius išleidžia žinomą savo darbą „O języku litewskim“ (1874 m.), Berlyno profesorius Aleksandras Brückner'is (1856 m.) — „Die slawischen Fremdwörter im Litauischen“ (1877 m.), po dvidešimties metų (1897 m.) — lenkiškai parašytą darbą „Starożytna Litwa“. Kazanės (1875—1883), paskui Dorpato, Krokuvos, Petrapilio profesorius Jonas Baudouin de Courtenay (g. 1845), kad ir labai branginamas ir gilus lietuvių kalbos mokovas,

kad ir daug daro jos mokslui, bet didesnių darbų mūsų kalbotyrai neparašo.

§ 81. Rusų moksle pradžioje žymiai pirmauja valstybinė linkmė, tendentinga, laikanti savo tikslu ne tiek ištirti Lietuvos praeitį ir jos dabarties, jos gyventojų stovį, kiek išrodyti, jog Lietuva yra nuo senų senovės rusų kraštas („Litva iskoni russkij kraj"). Toji tendencija ypačiai žymu vietinių (Vilniaus) žmonių darbuotėje, sudarytoje iš valdinės archeologų komisijos (iš „Vilenskaja Komissija dlia razbora drevnich aktov"); tačiau ir jos leidiniai nėra be vertės, nes surinkta yra juose daug materialų, dokumentų. Tos tendencijos yra prisisunkę ir Petrapilio dvasinės seminarijos profesoriaus Mykolo Kojalovičiaus (1828—1891) darbai, jo Vakarų Rusijos istorija („Lekcii po istorii zapadnoj Rossii", 1864 m.) ir nušlovintojo Dimitro Ilovaiskio (g. 1832 m.) raštai: abu juodu nei senovinėje, nei dabartinėje Lietuvoje nieko nenori matyti, kaip tiktai „Rusijos vakarų pakraštį" („Zapadnaja Rus")

Bešališkesnis buvo ir daugiau skaitėsi, bent apie praeitį kalbėdamas, su decentralistinėmis vėliau suimtų į rusų valstybės kūną pakraščių tendencijomis tuomet teėmęs busti iš miego ukrainų (mažrusių) mokslas; su tuo daugiau skaitėsi ir Odesos, ypačiai Kijevo universitetų rusų mokslas. Varšuvos profesorius, tuomet (ligi 1891 m.) Odesos, Teodoras Leontovič (g. 1833 m.) išleidžia — „Russkaja Pravda i Litovskij statut" (1865 m.), „Očerk istorii litovsko-russkavo prava" (1892 ir 1893 m.), „Očerki istorii litovsko-russkavo gosudarstva" (1894 m.) ir kitus darbus; Kijevo profesoriai Valdimieras Antonovič (1834—1908) išleidžia „Očerk istorii velikavo kniažestva litovskavo" (1878 m.); Mykolas Vladimirskij-Budanov (g. 1838 m.) parašo „Uloženije i Litovskij Statut," „Očerki iz istorii litovsko-ruskavo prava" (1889 m.) ir kitus raštus. Visi tie trys profesoriai rusų mokslo dėmesį kreipia į tą dalyką, jog reikią tam mokslui būtinai turėti galvoje lietuvių rusų valstybės („litovsko-russkavo gosudarstva") istorija.

§ 82. Dar pradžioje septintosios dešimties metų, kada rusų visuomenėje, — tada buvo imta smarkiai spyriuotis su

lenkais del Lietuvos, Gudų ir Ukrainų, — pradėjo labiau domėtis valstybės vakarų pakraščiais, kurie buvo ligi tol jiems terra incognita (visai nežinomi), Petrapilio geografinė draugija sumanė sudaryti mokslo ekspediciją į tuos pakraščius. 63-ųjų metų sukilimas užėjo tą draugiją beorganizuojant darbą ir sukliudė jai įvykdyti savo sumanymą, bet antroje pusėje tos dešimties metų pavyko išleisti į žiemos ir vasaros vakarų gubernijas keli etnografai ir ekonomistai. Į Lietuvą nuo 1869 m. važinėjo kelis kartus J. Kuznecovas (gimimo latvis), kurio betgi dešimties metų ekonominės etnografinės studijos nedavė žymių ar kiek žymesnių vaisių. Sudarytas 1867 m. Vilniuje ir buvęs beveik ligi 70-ųjų metų tos pat draugijos vasaros vakarų skyrius, valdininkų valdomas, surinko kiek materialų, bet negalėjo suspiesti aplink save nė mūsų krašto tyrėjus.

Maksvos universitetas 1872 m. spausdina, kad ir rusų raidėmis, jaunų tuomet tyrėjų Vsevolodo Millerio (g. 1846) ir Filipo Fortunatovo (g. 1848) surinktas Liudvinavo apylinkėje lietuvių dainas.

§ 83. Petrapilio mokslų akademija 1865 m. išleido Duonelaičio raštus, Šleicherio redakcijos, su lietuviškai vokišku žodynėliu prie tų raštų, ir kas įžymiausia — tų darbų buvo lotyniška rašyba. Del to, kaip ir del vokiečių žodynėlio kalbos, labai tūžo, smarkiai kėlė balsą Mikuckis, rusų rašybos šalininkas, jos pramanytojas mūsų raštams Rusijoje. Po kiek laiko (1867 m.) toji pati akademija išleido, jau rusų raidėmis, lietuvių dainas, gimnazijos mokytojo Jono **Juškos** (Juškevičios, 1815—1886) surinktas.

§ 84. Pati toji akademija aštuntosios dešimties metų gale ėmė leisti didžiausią ligi šiol *lietuvių kalbos žodyną*, jaunesniojo Jono brolio, kun. Antano **Juškos** (1819—1880) surašytą ir išverstą į lenkų kalbą.

Kada 1879 m. Kazanės universitetas nusprendė išleisti to paties kunigo surinktus didelius tris tomus lietuviškų dainų ir lietuvių vestuvių apeigas, išverstas vėliau į vokiečių, lenkų ir rusų kalbas, jis susidūrė su administracijos reikalavimu, kad tie dalykai būtų spausdinami rusų raidėmis; bet įsikišo profesorius Baudouin de Courtenay, ir buvo pasipriešinta

tam reikalavimui — tie dalykai buvo išspausdinti lotynų raidėmis (vestuvių apeigos 1880, dainos 1880—1882), kad ir kaip stengėsi administracija tą darbą sukliudyti. Taip galėjo padaryti tiktai aukštoji mokslo įstaiga, kurios leidiniams nebuvo ir tuomet reikalingas „cenzūros leidimas“: universitetas pats cenzūravo savo darbus. Tą dalyką kiek pagadino Petrapilio akademija: ji, galėdama viską spausdinti be tam tikros valstybinės cenzūros, užuot pasipriešinusi administracijai, kada ši kišosi kur nereikiant, pasirūpino išgauti sau tam tikrą caro leidimą (1880 m.) spausdinti tuos mokslo dalykus lotynų raidėmis (su ta sąlyga, kad tie spaudiniai nebūtų platinami paskui žmonėse, kad jais naudotųsi tik mokslininkai); akademija tuo būdu buvo lyg sutikusi su administracijos 1865 m. uždraudimu.

Pirmasis tomas A. Juškos lietuvių lenkų kalbos žodyno, kuriam vertimą į rusų kalbą pridėjo Jonas Juška (to reikalavo rusų akademija), — redaguotas Jono Juškos, šiam mirus, Maksvos profesoriaus Fil. Fortunatovo, pagaliau Jono sūnaus Vytauto J. (1870—1896), — pasirodė tiktai 1897 m.; antrasis jo tomas, Jono Jablonskio redaguotas, išėjo iš spaudos 1904 m.; tolesnė žodyno redakcija pavesta Kaz. Būgai, įdedančiam į jį daug darbo, bet ligi šiol jo redakcijos leidiniai (del karo) nėr dar pasirodę.

1883 m. akademija išleido vestuvines lietuvių dainas, irgi kun. Antano Juškos surinktas. Brolių Juškų, ypačiai kun. Antano, darbais buvo labai susidomėjusi mokslo visuomenė, tiek kalbos mokslo žmonės, tiek lietuvių šviesuomenė (mokytiniai).

§ 85. Didžiai branginamas buvo kalbos mokslas ir minėto pirmiau kun. Antano Baranausko, labai gilaus lietuvių, ypačiai rytų aukštaičių, kalbos mokovo. Būdamas Kauno dvasinės seminarijos profesorium, B. daug prisidėjo lietuvių kalbai iškelti bažnyčios praktikoje ir tikybiniuose leidiniuose; jis išmokslino ir garsingąjį kun. Kaz. Jaunių. Be jų dirbo lietuvių kalbai, tautotyrai, iš dalies ir istorijai, dar keliolika žmonių, daugiausia kunigų ir mažesniųjų žemininkų.

§ 86. Tuo metu poezijoje buvo ypačiai iškilęs Lietuvoje kun. Silvestras **Gimžiauskas** (1846—1897), dirbęs Vilniaus vyskupijoje, autorius kelių išleistų užsieniuose po-

ezijos rinkinėlių („Linksmenes“ 1870, „Ant nauju metu Lietuvai dovaniale“ 1879 m., „Lietuvos bicziuolis“ 1880 m.), patriotinio arba moralinio turinio (pav., prieš girtybę ir įsibrovusius į visokį darbą žydus), daugybės dainuojamų, ypačiai jo apylinkėje, dainelių ir gana plačiai žinomo savo laiku lenkiško eilėraščio „Niema borów, niema lasów“ (Nėra šilų, nėra girių), kuriame puola ypačiai vyskupijos vyresnybę už lietuvių kalbos niekinimą ir žemininkus (dvarininkus) už praeities liekanų niekinimą.

Į tą laikotarpį beveik galime nuskirti ir kun. Antaną **Vienažindį** (Vienažinskį, 1841—1892), dirbusį Kauno vyskupijoje, autorių labai plačiai žinomų žmonėse, beveik visur dainuojamų, gailingų ir gaidingų „Lietuvos tėvynės dainų“, išleistų 1894 ir 1898 m.

§ 87. Universitetų jaunuomenė, kad ir gana gausinga ir su įkarščiu studijuojanti visa, kas lietė Lietuvą, raštuose dar visai nedalyvavo. Bet ji, ypačiai Petrapilio studentai, ėmė ir pralaužė tuo metu tą sieną, kuri buvo valdžios pastatyta gniaužti lotynų raidėms lietuvių raštuose: ji mokėjo išsirūpinti, kad valdžia leistų išspausdinti Petrapily tomis raidėmis kelerias, lietuviškas knygeles. 1876 ir 1877 m. Petras **Vileišis** (g. 1851), kurs vėliau, praslinkus beveik 30 metų, įsteigė Vilniuje pirmąjį lietuvių dienraštį („Vilniaus Žinios“), išleido dabar kelerias visai suprantamai parašytas lietuviškas knygeles — *Jurgis Stefensonas, Pas mumis ir pas jumis* ir *Jons ir Aniutia*. Tuo pat metu pasisekė Ivinskiui išleisti lotynų raidėmis ir kalendorius 1878 metams. Sykiu su šitomis Petrapilio knygelėmis leista buvo ir Varšuvoje pabaigoje 80 metų išspausdinti tomis raidėmis apie penkiolika įvairių lietuviškų knygelių.

Tačiau netrukus, ypačiai įžengus į sostą Aleksandrui III, valdžia ėmė ir vėl nustojo leidusi spausdinti lotynų raidėmis knygeles, vėl pradėjo spausdinti jas žmonėms rusų raidėmis. Suskatusi taip stengtis, valdžia rūpinosi, kad ir užsienių leidiniai sustotų ėję į šią pusę: knygų gabenimas ir jų platinimas buvo smarkiai baudžiamas. Bet niekas negalėjo sutūrėti sukilusios į darbą jaunuomenės, kuri, kaip tuoj matysim, ima jau rodytis subrendusi viešoje akivaizdoje.

1864—1880 metais buvo išleista apie 350 lietuviškų knygelių, jų tarpe gotinėmis raidėmis pasirodė apie 170 leidinių.

2. 1880—1886 metai.

§ 88. Jau pabaigoje aštuntosios dešimties metų lietuvių universitetinė jaunuomenė smarkiai sujunda, kristalizuojasi. Maksvos ir Petrapilio studentai sudaro savaimingus ratelius, leidžia litografinius laikraštėlius („Kalvis melagis“ 1877—1878 Petrapily, „Aušra“ 1880—1881 Maksvoje), rašinėja į rusų laikraščius del lietuvių spaudos ir lenkų lietuvių santykių, Maksvoje projektuoja (drauge su profesorium Fortunatovu) įsteigti lietuvių mokslo draugiją, susiartina su latvių studentais, tiria latvių atgijimo istoriją, pagaliau susižino su Prūsų lietuviais. Prūsų Lietuva irgi subunda: prūsus (Prūsų lietuvius) sukelia iš miego, suragina į darbą Prūsų oberprezidento Horn'o aplinkraštis (1873 m. birželio m. 24 d.), kuriuo siaurinamos lietuvių kalbos teisės pradedamosiose Prūsų mokyklose, ir apskritai apkitimas vyriausybės politikos su lietuviais, vyriausybės pasiryžimas dar smarkiau vokietinti Prūsų žemę, skiriančią vokiečių gyvenamąjį kraštą nuo „Baltijos pajūrio Vokiečių“. Konservatingi, ištikimi valdžiai, prie jos prisirišę žmonės pradėjo skųstis kunigams, kad esančios mindomos jų teisės, prašė užstoti prieš vyriausybę savo atstovus vokiečius seime, pagaliau (jau suraginti mokytinių) leido peticijas arba deputacijas į Berlyną.

§ 89. Pastebėjo pavojų, gresiantį lietuvių kalbai Prūsuose, su ja ir mūsų kalbotyrai, Prūsų vokiečių mokslininkai — minėtieji Bezzenbergeris, Nesselmannas, Jakobis, Gizevius ir kiti, ir 1879 m. įsteigė Tilžėje tebeskurstančią ligi šiol „Litauische Literarische Gesellschaft“ (Lietuvių mokslo draugiją). Toji draugija pasiima sau uždaviniu tirti ir „išlaikyti mokslui nuo visiškos pražūties“ tas lietuvių kalbos liekanas, kurios „turi savaime išnykti gamtos ir įvykių plėtotės dėsniais“.

Draugija yra išleidusi (nuo 1880 m.) kelias dešimtis savo darbų sąsiuvinių, daugiausia metraščių, vardu „Mittheilungen der L. L. Gesellschaft“ (L. M. Draugijos *prane-*

šimai), kartais gana vertingų. Draugija domisi mūsų kraštotyros ūgiu, bet, dirbdama savo darbą, tiksliai sprendžia tiktai įsirašytą sau uždavinį. Jos tarpe yra daug Lietuvos valdininkų ir pikčiausių lietuvių sąjūdžio priešininkų. Ji ne tiktai neremia ir nerėmė jokių tautos pastangų, Prūsų lietuvių tarpe, bet niekad nėr stojusi ginti nė paprasčiausios Prūsų žmonių kalbos teisės.

§ 90. Didžiosios Lietuvos lietuvių šviesuomenė pradžioje džiaugėsi tos draugijos (§ 89) atsiradimu, tikėjosi gausianti iš jos daug paramos mūsų tautos sąjūdžiui ir darbui, noromis rašėsi jos nariais ir spausdino jos „Pranešimuose“ savo darbus; bet netrukus suprato, jog toji draugija nieko bendra neturi su lietuvių idealais, ir palengva iš jos išstojo, tuo kiek pamažindama ir jos produktingumą. Prūsų kunigai ir apskritai vyresnioji krašto švietėjų karta (Kuršaitis, Kelkis, Jakobis, Gizevius), kad ir išstodavo ne kartą prieš lietuvių kalbos niekinimą mokyklose, bet, būdami tos nuomonės, jog toliau, šiaip ar taip, turės būtinai praryti ją įsigalinti iš visur galingoji vokiečių kultūra, neturėjo drąsos ar didesnio noro griežčiau pakelti savo balsą ir tą balsą darbu paremti — imti tikrai ginti tos kultūros niekinamą Prūsuose mūsų žmonių kalbą.

§ 91. Ne savaime, bet iš šalies pažadinta, tos drąsos (§ 90) įgijo jaunesnioji Prūsų lietuvių šviesuomenė ir suragino srovę, kad ir siaura tėkme tekančią, negilią, bet vis delto tautybinę Prūsų lietuviuose. Suragino ją jauni Didžiosios Lietuvos mokytiniai: Basanavičius, Šliūpas, 63-jų metų emigrantas Vištalius ir hanoverietis Zauerveinas. Šie pradėjo spausdinti patriotinius straipsnius, o Zauerveinas ir daineles Martyno Šerniaus (1849—1908) įsteigtoje 1877 (1878?) „Lietuviszkoje Ceitungoje“, iš dalies ir Einaro „Naujajame Keleivyje“ (1880—1883, Kuršaičio „Keleivio“ tęsinyje); abu tuodu laikraščiu ėjo Klaipėdoje. Nors tie straipsniai neįtiko perdaug konservatingam skaitytojų (valstiečių) sluoksniui ir tų laikraščių redaktoriai priversti buvo, del daugumos nesitenkinimo ir niurnėjimo, nustoti dėję tokius straipnius, bet tie straipniai vis delto sujudino žmones, ypačiai valstiečių mokytinius, net diplomuotinius ir žmonių mokytojus. Be to,

suartino ir supažindino tarp savęs tie laikraščiai lietuvių mokytinius vienos ir antros pusės sienos, ėmusius netrukus ir sutartinai dirbti „Auszroje“.

§ 92. Dar 1880 m. J. Kraševskis, pasikalbėdamas su vertusiu jo „Witoloraudą“ į lietuvių kalbą (vertimas pasirodė 1881 m. Poznanėje) Jonu Andrium Vištalium (Višteliausku, Marampolės apskrities), išreiškė savo nuomonę apie reikalingumą Rusijos lietuviams įsisteigti savą laikraštį. 1881 m. Marampolės gimnazijos ir Maksvos universiteto auklėtinis, jaunas Bulgarijos gydytojas, Jonas **Basanavičius** (g. 1851 m. Vilkaviškio apskrityje) projektavo leisti tokį laikraštį Bulgarijoje, kitiemet Serbijoje, vėliau Čekuose, ir pagaliau, susirašęs ir sutaręs su minėtuoju Vištalium ir su buvusiu šio įtakoje jaunu Prūsų lietuviu Jurgiu Mikšu (1861—1903), 1883 m. Prūsų Lietuvoje (Ragainėje, paskui Tilžėje) ėmė leisti pirmąjį lietuvišką laikraštį, spausdintą lotynų raidėmis, taigi skiriamą daugiausia Rusijos Lietuvai — žinomąją „Auszrą“. Ligi 1886 m. liepos mėnesio, kada „Aušra“ nustojo ėjusi, yra pasirodę 40 jos numerių (knygelyčių).

§ 93. „Aušra“ reikšdino tuos siekimus ir jausmus, kurie vis labiau ir plačiau rūpėjo tuomet jaunajai lietuvių šviesuomenei. Eilėje straipsnių ir straipsnelių, sušildytų tam tikra to laiko poezija, ji steigės įkalbėti visuomenei, kad lietuviai turį teisės patys spręsti apie savo laimę ir nelaimę. Tą skelbdama, ji rėmėsi Lietuvos senovės istorija ir kultūra, lietuvių kalbos turtingumu, latvių, čekų, slavėnėlių pavyzdžiu ir kitais galais.

Žadindama šviesuomenę stoti į tautos darbą, ypačiai raštų ir švietimo dirvoje, „Aušra“ duodavo jai žinelių iš Lietuvos istorijos, geografijos ir etnografijos, pažindino su jos senovės įvykiais, įžymiausiais gimtojo krašto atstovais ir savų raštų kūriniais; rūpestingai vijo ar verpė siūlą ir raištelį, jungiantį naująjį darbą su senovinėmis tradicijomis; rodė, kokiu būdu ir kitų tautybių šviesuomenė buvo keldinusi darbu iš miego savo įmigusią visuomenę; duodavo žmonėms ir kiek sugromuliuoto dvasios peno, parašyto visai įmanoma, labai suprantama žmonių kalba.

§ 94. „Aušra“ stengėsi nepykdyti rusų vyriausybės: rusams lyg nejučiomis įkalbinėjo, kad jie neišmintingai darą, neleisdami Lietuvos šviesuomenei atvirai darbo dirbti Lietuvoje. Basanavičius buvo ėmęs net rūpintis, kad „Aušra“ galėtų ir į Kauną persikelti.

Jaunoji Lietuva tuomet lenkėjo, jos mokytiniai garbino daugiausia visa, ką jai to laiko lenkai, patys spaudžiami, diktavo ir noromis nenoromis savo raštais skelbė. Mūsų žmonės buvo pratę manyti, kad visi šviesesnieji vyrai ar moters, jei jie katalikai, turį, jei tik moka, jau lenkiškai su kuo galėdami šnekėtis. Vietomis, ypačiai Lietuvos rytuose, žmonės, neturėdami savų knygų ir mokėdami kiek lenkiškai arba gudiškai, noromis nenoromis ir maldų knygas su abėcėlėmis pirkdavosi savo reikalui lenkiškas: lietuviškos knygos, kurių maža buvo belikę iš senųjų sandėlių, buvo beveik nebeįperkamos; jas dabar turėdavo atstoti tiems žmonėms lenkų kalbos rašiniai. Lietuvos rytų kunigai, kuriems, žinoma, daugiausia Dievo žodis turėjo rūpėti, rytuose tą žodį dabar mielai skelbė tiems žmonėms vyriausybės leidžiama, šiaip ar taip, bažnyčios reikalui lenkų kalba. Tarp „Aušros“ žinelių randame ir tokių nusiskundimų, kad žmogus, atėjęs Vilniuje į Zavadzkio knygyną ir neįpirkęs savų maldos knygų, padejavęs ir saviškai pagalvojęs, perkasi jau, kad ir nenoromis, pigesnes lenkiškas maldų knygas. Lietuvos lenkai čia negalėjo mūsų užtarti, negalėjo žiūrėti į tą mūsų tautos ir kalbos vargą aušrininkų akimis.

Šiaip ar taip, aušrininkai turėjo šnairuodami žiūrėti į lenkus ir turėjo imti pagaliau skersuotis ir vieną kitą savo tiesos žodelį jiems pasakyti. Tų žodelių randame kiek ir „Aušroje“.

§ 95. Griežtai nusistačiusi prieš Lietuvos polonizaciją, „Aušra“ steigėsi nepykdyti Prūsų ir Rusų vyriausybių taktikos atžvilgiu; žinodama, jog „prieš vėjus pūsti“ aušrininkams nenaudinga, „Aušra“ pabrėždavo dažnai tiktai savo nepolitiškumą.

Basanavičiaus, paslankiausio „Aušros“ redaktoriaus (1883—1884), straipsniai, buvusiojo studento, paskui emigranto, Jono **Šliūpo** (g. 1861 m. Šiaulių apskrityje) ir kitų

straipsniai, skirdamiesi smulkmenose tarp savęs, šaukė telktis į švietimo darbą visą lietuvių inteligentiją, neišskirdami iš to darbo kunigų ir žemininkų (bajorų).

§ 96. „Aušroje“ ir šalia jos pražydo ir originalinė poezija. Eilėraščius rašo minėtas jau Vištalius („Regėjimas“), hanoverietis kalbininkas, spaudžiamųjų tautybių užtarytojas, Jurgis **Zauerveinas** (1831—1904), silpnesni Vėversis (slapyvardis), Miglovara (Juozapo Miliausko slapyvardis), Aglė (Liudvikos Malinauskaitės, paskui Šliūpienės slapyvardis) ir kiti. Pasirodo vertimų, kartais ne visai menkų: kun. Stan. Norkaus (Norkevičius, Sirokomlės „Margerio“ vertimas), gimnazijos mokytojo Dagilio (Konrado Valenrodo vertimas „Lietuviško šiupinio“ rinkinyje, išl. 1884—1885), mokytojo Petro Armino (1853—1885, Sirokomlės „Córa Piastów“ vertimas). P. Armino eilėraščių rinkinys „Raštai“ buvo susilaukęs kelių leidimų.

§ 97. Rašomoji kalba pradžioje labai šlubuoja, rašytojai kala žodžius, kaip kas išmanydami, visai nesiskaitydami dažnai su žmonių kalbos dėsniais. Kalbos kalviai, kaldami naujus kalbos reikalui žodžius, eina vieni lenkų, kiti vokiečių, latvių, kiti rusų kalbos įstatymais. Vienas kitas (Akelaitis) mėgina ką-ne-ką visai nepaprasta, nemokslinga pasakyti kalbos reikalui, — žmonių kalbos dėsnių dar nesugaudo laikraščio reikalui, — bet tie pasakymai pačioj darbymetėje pasilieka tiktai girios žodžiu. „Kalbos dalykų“ (paties to pasakymo) dar nėra laikraštyje; nėra, rodosi, nė „kalbininkų“. Vieni kalbininkai (Jaunius, Baranauskas) nesikiša į laikraščio kalbos reikalą, kiti (Jablonskis . . .) dar patys tiktai mokosi ir nieko nesugeba pažymėti ar pabraukti laikraščio kalbai (mėgina rašyti kiek „Aušroje‘ jau ir J-kis, bet rašo ne apie kalbos dalykus).

§ 98. „Aušros“ pasirodymas padarė didelį įspūdį ne tiktai Lietuvoje ir lietuviuose, bet ir už jos sienų, svetur. Vokiečių laikraščiai ir administracija matė „Aušroje“ slavų agitacijos darbą, priešingą germanizmui (tuo metu buvo pradėję kilti gerokai snaudę Poznanės lenkai). Dauguma rusų valdžios ir šiaipjau laikraščių matė „Aušroje“ „Prūsų vyriausybės darbą“ — mėginimą sujaudinti ir suvilioti Ru-

sijos valdinius (ar lyg sakydavo, kad „Aušra“ naudojantis Bismarkio subsidijomis) arba ir visur esančią lenkų intrigą. Lenkų spauda ir visuomenė matė „Aušros“ darbe lyg kokį nereikalingą tautos skaldymą arba visai negerą nebrendėlių darbą. Lenkai, apskritai imant, buvo lyg įsitikinę, kad „Aušra“ yra sąmoningas arba nesąmoningas rusų politikos įrankis, jų toleruojamas ar vartojamas prieš lenkus. Gindamasi Prūsuose nuo vokiečių, „Aušra“ gynėsi metraščio „Lit. Liter. Gesellschaft“ „Pranešimuose“. Šliūpas aiškino jiems pabrėždamas laikraštį nieko bendra neturint su rusų ir lenkų intrigomis; aiškino, ne visai atvirai, kad „Aušros“ rašytojams rūpįs čia tiktai švietimo ir kultūros darbas, radęs sau prieglaudos rusų įniršimo metu Prūsuose. Rusų laikraščiuose Basanavičius ir kiti aušrininkai, ypačiai studentai, steigėsi suvartoti „Aušros“ iškilimą ar garbinimą lietuvių spaudai atgauti Rusuose, vartodami kartais tam reikalui argumentus ir tyčia ar tik pačiam tam reikalui sudarytus, pramanytus: visaip stengėsi įtikinti rusų valdžią ir visuomenę, kad lietuvių sąjūdis nėsąs pavojingas Rusijai. Šliūpas, kitų įkalbėtas, tiek susikarščiavo, jog važinėjo į Varšuvą su tam tikru memorialu, kuriame steigėsi visai aiškiai, pirštu prikišamai išdėti vietos administracijai apie lietuvių spaudos uždraudimo žalingumą, baidydamas ją lenkų agitacija .... Buvo mėginama gintis ir lenkų spaudoje; geriausiai informuojamas apie lietuvių spaudą buvo visada Petrapilio „Kraj“, ypačiai Budrio (žinomo paskui populiarizatoriaus Šerno) korespondencijomis (1885—1890).

§ 99. Ne tiktai įspūdžio padarė, bet ir įtakumo turėjo „Aušra“ lietuvių mokytiniams (inteligentams).

Prūsų Lietuvoje susibūrė aplink „Aušrą“ būrelis mokslo ir šiaipjau jaunuomenės, kuri drauge su Šliūpu steigės išjudinti miegančias žmonių minias. 1884 m. Šliūpas mėgino įsteigti lietuvių mokslo draugiją Tilžėje, bet tas mėginimas pasibaigė visai nelaimingai: Šliūpą iš Prūsų išvarė.

1885 m. Prūsų lietuviams pasisekė tačiau įkurti patriotinė (tėvyninkų) draugija „Birutė“, kuri ypačiai pradžioje įgarsėjo ir turėjo nemaža įtakumo. „Birutė“ taisė susirinkimus, prakalbas, paskaitas, kuriose, steigdamasi sužadinti

tautybės dvasią Prūsų lietuvių tarpe, begarbindama Lietuvos praeitį ir lietuvių kalbos grožybes ne kartą ir juokinga būdavo (niekų prišnekėdavo); steigės įkalbėti visuomenei aktingos tautybinės politikos reikalingumą, pav., kurstydama rinkti į seimą atstovais lietuvius, kurie galėtų ginti ir Prūsų lietuvių kalbos teisę. Mikšas, apsukrus valstietis rašytojas, Martynas Jankus (g. 1858) ir kiti kartas nuo karto bandė leisti raštelius lotynų raidėmis, kuriuose gynė lietuvių dalykus ir steigėsi jais įtraukti Prūsų lietuvius į bendrą visų lietuvių darbą. Tą agitaciją energingai ir karštai varė Zauerveinas, Jankus ir kiti; bet jie tuoj susidūrė su tuo Prūsų legalistų konservatizmu, kurs taip išskiria Prūsų valstiečių konservatingą daugumą iš kitų srovių, ir sugebėjo įtraukti į tautos gyvenimą tiktai inteligentesnę jų dalį.

§ 100. Rusijos Lietuvoje „Aušra“ subūrė jaunąją Lietuvos šviesuomenę į bendrą didįjį tautos darbą, padrąsino ją griežčiau reikšti savo geismus, paskatino imt dirbti bendrosios srovės raštuose, skelbti ir platinti tautos subudimo idėją. Radusi Varšuvoje jaunutį V. Kudirką, apie kurį kalbėsime toliau, visai naujai jį sužadino ir suragino stoti į bendrą darbą. Lietuvių ginčai su lenkais eina vis drąsyn, smarkyn. Dar 1881 m. Rygos ir apylinkės lietuviai mėgino sudaryti Rygoje savą tautybės ugniakurą — buvo įsisteigę „Aušros“ draugiją (skaitė joje ir Šliūpas apie Duonelaitį, apie Lietuvos žmonių poeziją), kuri tačiau, kiek pasvyrinėjusi, virto paprastu kortų ir lenkų ar Lietuvos lenkų klubu. Rygoje dabar lietuviai ir kitų ugniakurų, smarkiai degančių, susidarė. Universitetų miestuose studentai lietuviai vis labiau skyrėsi nuo lenkų, o pasirodžius „Aušrai“ — tos linkmės srovė kyla dar aukščiau, dar drąsiau.

§ 101. Atgauti Lietuvių spauda Rusijos sienose, ypačiai dabar, parūpo visiems. Be spausdintų rusų laikraščiuose straipsnių, žmonės dabar kurstomi ir raginami leisti peticijas („Aušros“ patarimu), kurių tikslas buvo pirštu prikišamai parodyti vyriausybei, jog spaudos sugrąžinimas tikrai dabar yra žmonių reikalaujamas, jog to visi lietuviai labai pasigenda, trokšte trokšta.

Tie, kurie mažiau palankūs buvo gyvam darbui arba nemokėjo gyvo darbo dirbti, rašo patriotiškus eilėraščius, tvarko ir tobulina, kiek mokėdami, rašybą („Aušra“ svyruoja, pagaliau priima naujesnę, gerėlesnę*), ją vaduoja iš įsigalėjusios lenkų rašybos įtakos (žr. § 97); vienas kitas, kurie jautėsi stipresni, ima patys tirti vieną kitą senovės dalyką arba tęsia toliau pótyrius, ne visada laimingai ir sėkmingai, iš lietuvių mitologijos, etnologijos ir lingvistikos srities — rašo potyrėlius, pradėtus „Aušroje“ Basanavičiaus, Zauerveino, Akelaičio ir kitų. Sąjūdžio pryšakyje stovi mokslo jaunuomenė — sodiečių vaikai, kilę iš aukštosios Lietuvos, ypačiai iš Savalkų žemės, ir tas dalykas į raštus įvesdina didelę, labai griežtą atmainą: žemaičių tarmė išnyksta iš raštų, ją aukštaičių tarmė pakeičia.

§ 102. Tačiau ir Žemaičiuose tasai sąjūdis garsiu skardu atsiliepė ir rado savo šalininkų ne tiktai universitetų jaunuomenėje, kilusioje iš sodiečių, bet šiek tiek ir žemininkų vaikuose. Užuojautos rado „Aušra“ ypačiai tuose bajoraičių sluoksniuose, kurie buvo įtakoje liaudinių revoliucinių srovių, siaubusių tuomet universitetų jaunuomenėje. Ne visa snaudė ir senesnioji bajorų karta. Veikliausiu Žemaičiuose aušrininku buvo dvarininkas Mečislovas Dovoina Silvestravičius (1852—1919), kurs uoliai rinko žmonių padavimus, dainas, pasakas, patarles, biografinę ir bibliografinę medžiagą lietuvių raštų įvykiams ir kitus tos rūšies dalykus; 1894 m. jo išleista *Žemaičių Padavimai;* 1898 m. išleista Amerikoje jo „Medžiaga S. Daukanto biografjai“.

§ 103. Lietuvoje dirba dabar pradėjęs savo darbą dar prieš pasirodant „Aušrai“ garsingas lingvistas, tuomet žinomas dar tiktai menkam būreliui kalbos mokslininkų ir lietuvių kalbos mėgėjų, Kauno seminarijos, paskui Petrapilio akademijos profesorius, kunigas Kazimieras **Jaunius** (1853—1908).

Beveik tuo pat laiku kruta dirba, kursto į darbą jaunuomenę įsikūręs vargais negalais Marampolėje Jauniaus drau-

*) 1884 m. „Aušroje“ buvo rašoma: *bėgti, sznekėti, dainą dainůja, knįgelės, nů, dumai, musu, ira, rodyti, vienas, rasztas, laukti, keliauti, be dainu . . .*

gas, gimnazijos mokytojas Petras Kriaučiūnas (1850—1916). Jis, kaip ir Jaunius, labai daug turėjo įtakumo to meto jaunuomenei. Ką buvo surinkęs Kriaučiūnas tautotyrai — tikrų žinių tuo tarpu lyg nėra.

Nuo senai jau dirbo gramatikai ir žodynui, bet dabar tiktai susilaukė šiokio tokio savo darbų vaisiaus ir kun. Mykolas Miežinys (Miežitavičius, m. 1887 m.). Jo gramatika išleista 1886 m., lietuvių lenkų rusų kalbos žodynas — 1894 m. (abu tuodu darbu daug reikšmės rimtesniam kalbos mokslui neturi).

§ 104. Krašto mokslo darbas eina ir už Lietuvos. Krokuvoje antikvarininkas Maurikis Stankevičius (1857—1892) dirba lietuvių bibliografijai ir išleidžia porą labai vertingų darbų: *Žinią apie lietuviškąją 1663 m. biblija*, pasirodžiusią 1886 m., ir *Lietuvių kalbos bibliografiją ligi XVIII amžiaus;* rankraščiuose paliko lietuvių biblijos istoriją, bažnytinių giesmių istoriją (visi tie darbai parašyti lenkiškai).

Petrapily viešosios bibliotekos valdininkas Silvestras Baltramaitis (g. 1840 m.) surenka plačią lietuvių bibliografiją, surašo joje tuos darbus, kurie Lietuvą liečia; paskui rusų geografinė draugija išleidžia tą darbą du kartu; antrasis leidimas išėjo papildytas, vardu *„Bibliografinių materialų rinkinys* Lietuvos geografijai, istorijai, teisės istorijai, statistikai ir etnografijai“ (= Sbornik bibl. materialov . . .“) su priedėliu „Sąrašas lietuviškų ir senovės prūsiškų knygų“ („Spisok . . .“), — tas rinkinys buvo išleistas 1891 ir 1904 m.

§ 105. Rusų geografinei mokslo draugijai septintuoju ir aštuntuoju dešimtmečiu nepavyko, kaip matėm (§ 82), ištirti lietuvių žmonės (negeri buvo parinkti tam tyrėjai, ir laikas tam, gali būt, nepatogus buvo). Dabar, devintuoju dešimtmečiu, ji buvo daug laimingesnė: turėjo tam darbui paslankų Eduardą Volterį (g. 1856 m.), latvį, Petrapilio universiteto docentą. Volteris 1883—1889 metų tarpe, važinėdamas kas metai į Lietuvą, mokėjo įgyti daug pažinčių su liaudies mokytojais, kunigais ir apskritai su žmonėmis, turinčiais santykių su liaudim, sujdominti juos tautos ir kalbos mokslu arba paraginti toliau dirbti ir surinkti

draugijai daug etnografinio, mitologinio, lingvistinio ir kitokio materialo (to materialo dalis tėra ligi šiol išspausdinta).

Pasiremdamas surinktu tuo būdu materialu ir kitaip rastais, kartais ne visai tvirtais, bibliografiniais dalykais, Volteris spausdino rusų ir vokiečių moksliniuose ir šiaipjau laikraščiuose daugybę straipsnių ir straipsnelių iš lietuvių etnografijos, mitologijos, lingvistikos, raštų istorijos ir išleisdino kelis didesnius darbus: a) *Daukšos katekizmą* (Litovskij katechizis Daukši"), 1886 m.; b) *Etnografinį važinėjimą po Lietuvą ir Žemaičius* (rus.), 1887 m.; c) *Sąrašus gyvenamųjų Savalkų gubernijos vietų*, 1901 m. (rus.); d) *Lietuvišką Chrestomatiją*, I ir II, 1901 ir 1904 m.

Kazanėje lietuvių kalbos mokslui dirba prof. Aleksandras Aleksandrovas (g. 1861 m.) — išleidžia 1888 m. Lietuvių kalbos etiudus (rus.).

§ 106. Vokiečių moksle Lietuvos dalykai jau nustojo savo naujumo ir įdomumo, bet pavirto apskritai privalomu mokslo dalyku. Vokiečiai labai aštriai kritikavo savo tautiečio Edmundo Veckenstedt'o darbą: „Die Mythen, Sagen und Legenden der Žamaithen", 1883 m. Prūsų Lietuvos žmonių gyvenimas sujdomina ir vokiečių romanistą Ernestą Wichert'ą (1831—1902), kurs parašo ir išleidžia „Litauische Geschichten" (1881 m.) ir „Mutter und Tochter" (1887 m.).

§ 107. Lietuvos istorija, ypačiai Rusų moksle, vis toliau nužengia — vis daugiau išeina mūsų istorijos raštų. Be minėtų jau anksčiau žmonių, dirba dabar: Aleksandras Barbaševas (g. 1858 m.), parašęs *Vytautą ir jo politiką*, 1885 m. (rus.), Kijevo profesorius Mikalojus Daškevičius (g. 1852 m.), parašęs 1885 m. „Zamietki po istorii litovskavo gosudarstva" *(Pažymėjimai Lietuvos valstybės istorijai)*. Krokuvoje Stanislovas Smolka (g. 1850 m.) išleidžia 1885 m. *1386 metus Lenkų ir Lietuvos įvykiuose* (lenk.). Pinske Konst. Skirmuntaitė, ilgus metus studijavusi Lietuvos praeitį, išleidžia: „Dzieje Litwy populaire", 1885 m. (Lietuvos įvykių atpasakojimą, išverstą 1885 m. į lietuvių kalbą), „Nad Niemnem i nad Baltykiem w zaraniu dziejów *(Panemunėse ir Baltijos pajūryje įvykių priešaušriu*, d. I 1892 m. ir d. II 1903 m.).

§ 108. Kad ir pavyko „Aušrai“ iš dalies pasiekti, ko norėjo — išspręsti pasiimtas uždavinys ir suraginti lietuvių šviesuomenė į visuomenės darbą, tačiau to darbo linkmė, kokios troško jai duoti laikraščio įsteigėjai ir apskritai pirmieji aušrininkai, jau tuoj pradžioje daug kam netiko, ypačiai dvasininkams, ir ėmė nebe tokia visų norima būti — daug kam toji linkmė šiuo tuo buvo nusižengusi.

„Aušra“ steigėsi sujungti bendrame darbe visas šviesuomenės sroves ir išvengti skaudamų vienos kitos srovės klausimų. Bet dvasininkai, kurie prieš pasirodant „Aušrai“ vieni teturėjo žmonėse įtakos ir žmonių vadeles, rodėsi, patys tetūrėjo savo rankose, daug kas nepasitikėdami pradėjo į ją žiūrėti skersomis, kaip ir numanydami, jog „Aušros“ darbuotė yra pradžia dvasininkų kovos su pasauline šviesuomene del tos įtakos. Taip žiūrėjo į tą dalyką, žinoma, daugiausia jau pagyvenę kunigai, senesniosios kartos jų tarpo žmonės. Pasirodžius „Aušroje“ porai straipsnelių, kurių tendencija arba tiktai vienas kitas atskiras pasakymas galėjo įžeisti, senesniosios kartos kunigų supratimu, tikybos jausmus, tuoj beveik visi lietuvių dvasininkai ėmė skersomis žiūrėti į ją ir į visą jos vadovaujamą tautybinį sąjūdį, o kunigas (paskui vyskupas) A. Baranauskas ėjusiame Varšuvoje kunigų laikraštyje „Przegląd Katolicki“ (Katalikų Apžvalga) parašė, neiškentęs ar pasitaręs su kitais, ir protestuojamą straipsnį prieš aušrininkų darbą. Jų norėta, aišku buvo, kad „Aušra“ būtų kitokia. Tie kunigų protestai jau lyg pranašavo, jog netrukus, šiaip ar taip, turės pasirodyti naujas lietuvių laikraštis, kurio visas vadeles tūrės savo rankose kunigai.

Tačiau, kad ir nepavyko „Aušrai“ visai patraukt į savo darbą tų dvasininkų, kurie vadovavo tuomet Lietuvoje, ji turėjo ne visai maža įtakos jaunesniajai jų kartai. Tarp jaunųjų kunigų nemaža buvo žmonių, kurie tikrai džiaugėsi „Aušra“; dvasinių seminarijų auklėtiniai lietuviai „Aušrą“ su džiaugsmu tegalėjo, žinoma, sutikti, nors vienas kitas jos dalykėlis ir jiems, kaip ir vyresniesiems jų broliams, galėjo nemielai į akį kristi. Jau 1884 m. Petrapilio dvasinėje akademijoje galėjai pastebėti tarp auklėtinių lietuvių nemaža sujudimo: „Aušra“ jiems rūpėjo, negalėjo nerūpėti.

Šiaip ar taip, tuo laiku tautybės sąjūdis tarp kunigų, jau įsidirbusių, maža tesirodė aikštėje, pačiame „Aušros“ darbe; dvasininkai daugiausia tenkinosi leisdami tikybines knygeles, maldų knygas (išleistas kelis kartus „Auksa Ałtorius“) ir kitus tokius dalykus.

§ 109. Lietuvos žemininkai, apskritai imant, šalyje stovėjo; „Aušra“ beveik nieko jiems nedavė, jų nesujudino, jei neskaitysim čia kelių vienetų, ypačiai iš universitetų jaunuomenės tarpo. Aplenkėjusi ar sulenkėjusi žemininkų visuomenė nesukruto, kad ir šaukė ją į darbą „Aušra“; ji nejautė reikalo artintis prie tų „klapų“, kuriems „suko galvas vėjavaikiai ar varvalai“ . . .

§ 110. Šiaipjau šviesuomenei, tebekalbančiai nuo mažų dienų lietuviškai, „Aušra“, kaip jau pasakyta, buvo labai norimas dalykas; ją toji šviesuomenė labai brangino, ilgai patūrinėjo. Bet toliau gilėjo ir jos pažiūros ir gilėdamos keitėsi: „Aušra“ ir jos tarpe turėjo nemaža nepatenkintų ta linkme, kurią ji buvo nusistačiusi savo darbui. Jau vienas iš jos redaktorių, buvęs „Proletarjato“ (lenkų studentų) partijos įtakoje, J. Šliūpas mėgino dėti laikraštyje korespondencijų apie sunkų sodžiaus darbininkų gyvenimą ir tuo būdu kelti jame ir spręsti socialinius dalykus. Bet dauguma aušrininkų tuoj pasipriešino: „Aušra“, kaip ir pradžioje, to dalyko vengė, jam nebesutiko toliau duoti savo skiltelėse vietos.

§ 111. Jaunesnieji mokytiniai, ypačiai Marampolės gimnazijos jaunuomenė ir žmonių mokytojai, ieško jau realesnio darbo, būtent — šviesti ir mokyti liaudį, ir vis smarkiau kyla prieš „Aušros“ linkmę, kurią laiko tiktai patriotų romantikų srovele. Pradžioje gimnazistų laikraštėliuose, paskui ir pačioje „Aušroje“ jaunesnieji liaudininkai šaukia gilintis į visuomenės mokslus ir rūpintis tiesiog liaudimi, žmonėmis, drauge bando vieną kitą dalykėlį įmanomai dėstyti žmonėms. Čia turi pradžią ta naujoji srovė, realistų liaudininkų, kuri visai išeina aikštėn tuo laikotarpiu, apie kurį kalbame čia toliau (1886—1896 m.).

Sąjūdžio pryšakyje stovi tuo laiku faktinis dviejų paskutiniųjų „Aušros“ numerių redaktorius, buvusis žmonių

mokytojas, Juozas Andziulaitis ir poetas visuomeninkas Jonas Mačys (1857—1902).

§ 112. Šalia liaudininkų srovės (§ 111), lyg skyrium nuo jos, dirba ir kiti švietėjai. Atsiduoda išskirtinai mokslo popularizacijai, įmanomai dėsto žmonėms mokslą, nesigilindamas į jo reikšmę ir prasmę, metęs į šalį ideologiją, minėtas jau pirmiau P. Vileišis, rašąs dabar *Neries* slapyvardžiu. Plačiau buvo žinomi jo ypačiai „Tris pamokslai apie gaspadoryste“, parašyti 1883 m.

Švietė, kaip įmanydami, žmones, negalvodami apie „Aušros“ keliamą dalyką, ir kiti to laiko švietėjai. Čia ypačiai pažymėtinas kun. Jonas Katelė (1830—1908), Panemunėlio klebonas, visai nepaprastas naujojo lietuvių sąjūdžio „priešininkas“. Tas švietėjas yra be galo įžymus: kada žmonėms neprieinami buvo mūsų raštai, kada jie buvo smarkiausiai ginami, kun. Katelė mokėjo smarkiausiai varyti švietimo darbą savo parapijoje ir išmokyti *visus* savo parapijos žmones ne tiktai skaityti, bet ir *rašyti;* mokė savo žmones pats ir per savo bendradarbius — ir aritmetikos, istorijos, geografijos. Katelės švietimo darbas ligi šiol tebėr be galo įdomus ir ženklingas: jo darbas, tarp ko kita, rodo mums, kaip daug gali padaryti ir *vienas* geros valios darbo žmogus, švietėjas . . . Naujajam mūsų ir mūsų raštų „lietuviškumui“ jis buvo ir priešingas — švietė žmones lietuvių kalba tik del to, kad tie žmonės lietuviškai tešnekėjo; su „lietuviais“ jis nekovojo, nors visu jų darbu nesidžiaugė.

1880—1886 metais buvo išleista 200 lietuviškų spaudinių, tame skaičiuje — 100 gotinėmis raidėmis.

3. 1886—1896 metai.

§ 113. Vienodas, apskritai imant, lietuvių sąjūdis, apie kurį kalbėjom pereitame skyriuje, ima skysti. Aušrininkai pasitraukia į šalį, nebevarydami pirmosios vagos.

Sąjūdžio pryšakyje stoja dabar jaunesnioji mokytinių karta, kuri veržte veržiasi į gyvąjį darbą, steigdamasi jį paremti pačių žmonių reikalais. Jaunesnioji dvasininkų karta ima kovoti su nepatinkama pasaulininkų įtaka, jų vienas kitas bando dalyvauti pasaulinių mokytinių darbuose, šie

(Maksvos studentai) — kunigų leidžiamame „Szviesos“ laikraštėlyje. Kokios vienybės, bendro plano darbe nebematyti.

§ 114. Sukyla lietuvių tauta Amerikoje, ima kilti Lietuvos išeiviai Jungtinėse Šiaurės Amerikos Valstybėse, kyla audringai, trukšmingai, karščiuodamiesi. Suauga tenai radikališka, pilna polemikos įkarščio lietuvių spauda.

Lietuvos žmonės į Ameriką ėmė didžiau eiti, ypačiai po „badmečio“ (1867 ir 1868 m.), ir nuo to laiko išeivių banga vis didėjo ir didėjo. Bet jų kultūros lygis, juo labiau tautybės sąmonė, buvo labai žemas: tie žmonės buvo išaugę artojų krašte, kuriame laisvas, ypačiai spaudos, žodis buvo ginamas. Tas kultūros žemumas turėjo žymiai iškilti aikštėn, prieš atvažiuojant Šliūpui, ypačiai Šiaurės Amerikoje, kur Lietuvos išeiviai darbą dirbo daugiausia fabrikuose ir kasyklose.

Laikraštis leisti lietuvių darbininkams buvo pradėta tenai dar prieš atsirandant Prūsuose „Aušrai“. Dar 1874 m. lenkas Mykolas Tvarovskis ragino Lietuvos išeivius įsisteigti savą laikraštį; jis pats 1879 m. gale išleido ir keliolika numerių „Gazietos Lietuwiszkos“ (Nau-Jorke), bet jo laikraštis pasirodė lietuviams neįdomus, ir nesuragino jų į kokį bendresnį darbą. Tuo, kaip matysim, nepasibaigė Amerikoje lietuvių spaudos darbas.

§ 115. Atėjo pagaliau ir Amerikai 1884 metai. Dabar į Šiaurės Ameriką atvyko išvarytas iš Prūsų „Aušros“ redaktorius J. Šliūpas, kurs, kaip ir kitur, pilnas energijos ir įkarščio, pradėjo tuojau tautos visuomenės darbą ir saviškai suragino, suskatino į tą darbą išeivius. Tvarovskio leidžiamame lenkų ir lietuvių kalbomis laikraštyje „Unija“ (Nau-Jorkas, 1884—1885) ir ypačiai „Lietuviškojo Balso“ laikraštyje (Nau-Jorkas, 1885—1889), nesuskaitomose prakalbose, įvairiausiuose susirinkimuose ir kitur Šliūpas karštai gynė reikalingumą lietuviams savaimingai plėtotis kultūroje ir politikoje, ragino juos į tautos darbą, ragino imti griežtai, energingai, radikališkai dirbti tą darbą visuomenės politikos dirvoje.

Taip dirbdamas savo darbą, Šliūpas tuoj susidūrė su ta lietuvių visuomenės srove, kurią drumstė lietuviuose mažamoksliai lenkų ir sulenkintų lietuvių išeiviai; tuos išeivius kurstė prieš jį, lietuvį radikalą, ir kunigai, tiek lenkai, tiek lietuviai, kurių dauguma buvo, šiaip ar taip, tuomet labai mažos kultūrinės ir moralinės vertės.

§ 116. Šliūpui kovoti teko keliais frontais. Prieš lenkų svajojimus ir tendencijas Šliūpas kovojo be kokios atodairos, griežčiausiai, o radikalinę to meto lenkų (ir mūsų) šviesuomenę steigėsi gauti savo pusei, tarp ko kita, ir brošūra „Litwini i Polacy" (Lietuviai ir Lenkai, 1887 m.). Kovodamas prieš kunigus, pradžioje barė smerkė tiktai vieną kitą atskirą jų žmogų, vėliau ėmė aštriai kritikuoti visą Lietuvos kunigų darbuotę, pagaliau puolė kovoti ir su katalikybės mokslu; bet netrukus buvo priverstas pakeisti savo taktiką — agitúoti ėmė tiktai prieš tuos kunigus, kurie savo kišene tesirūpino, ėmė aukštinti tuos, kurių buvo žinoma jam tautybės sąmonė.

1889 m. Šliūpas, dirbdamas tą savo darbą, parsigabendino iš Lietuvos į talką Vilniaus vyskupijos kunigą Aleksandrą Burbą (1856—1898), kurį tuomet spaudė ir skaudė tenai už lietuviškumą dvasinė vietos valdžia ir Vilniaus žemininkai. Karštas tėvyninkas ir agitatorius, autorius menkos vertės eilėraščių ir apsakymėlių (daugiausia vertimų ar perdirbimų iš lenkų kalbos), kun. Burba netruko sudaryti nepareinamas nuo lenkų lietuvių parapijas ir sukurstyti tautos sąjūdį tuose žmonių sluoksniuose, prie kurių negalėjo prieiti Šliūpas del visai aiškios savo ir labai griežtos antikatalikinės agitacijos.

§ 117. Tautos darbas ėmė dabar virte virti Amerikoje. Amerikos Lietuvių Sąjungos („Susivienijimo Lietuvių Amerikoje" 1886) darbuotė, „Lietuvių mokslo draugystės" (1889 m.) darbai, vaidinimai teatruose (pirmasis 1889 m.), įvairūs susirinkimai ir susidraugavimai — dabar vis plačiau siautė išeivių minias, telkė jas į bendresnį tautos darbą, vis labiau gilino jų tautinę kultūrą.

Čia pabrėžiame, jog pažymėtoji Sąjunga yra išleidusi, tarp ko kita, Daukanto veikalus, Draugija — Šliūpo liet. raštų istoriją „Lietuviškieji raštai ir raštininkai“ (1890).

§ 118. Šliūpas ir Burba pradžioje dirbo gana sutinkamai, vienas antram šiuo tuo nusileisdavo, ir darbas ėjo gerokai. Burbos paakintas, Juozas Paukštis, įsteigėjas tebeeinančio ligi šiol (nuo 1886 m.) savaitinuko „Vienybė Lietuvininkų“ (Plymouth), pavedė laikraščio redakciją jau minėtam Juozui Andziulaičiui (1890—1892), Šliūpo šalininkui. Tačiau netrukus tarp šliūpininkų (šliūpinių, „šliuptarnių“) ir burbininkų prasidėjo kova, kurios obalsiu buvo kova tarp mokslo ir tikybos, dar karštesnė ir smarkesnė, nekaip Šliūpo su kunigais prieš atvykstant Burbai į Ameriką.

Iš Sąjungos buvo pašalintas Andziulaitis, iš Draugijos Burba. Draugija pradėjo leisti dabar (Prūsuose) įmanomą, skiriamą plačiajai visuomenei mokslo mėnesinuką, „Apšvietą“ (1892—1893), kurioje dirbo daugiausia Šliūpas, Andziulaitis ir V. D., taisė paskaitas iš gamtos ir visuomenės mokslų, tikybos istorijos ir iš kitų dalykų. „Apšvietai“ žlugus, mokslų, ypačiai gamtos, populiarizaciją, nepareinamą nuo „dvasinės cenzūros“, ėmė varyti Antano Olševskio savaitinukas „Lietuva“ (1892 m., Chicago). Raštais kovoja su kunigais Šliūpas: 1895 m. išeina jo straipsnių rinkinys, „Tikyba ar mokslas?“, 1897 m., „Lietuvystės praeitis, dabartis ir ateitis“ . . .; jam padeda kovoje Andziulaitis ir kiti šalininkai. Jų grumtynėse su kunigais ima dalyvauti (Šliūpo paakintas) ir 1863 metų emigrantas, kunigas Ladislovas Dembskis (g. 1837 m.), smarkus nenuorama, vertėjas Lamenės (Lamennais) rašinio „Knigos tejsibiu“ (išl. Drezdene 1870 m.), autorius kelių išleistų pamfletų prieš dvasininkus ir dabartinę visuomenės santvarką. Šis kovoje eina lyg Šliūpo keliais.

Šliūpas nesitenkino, kaip galėjom pastebėti, kovojąs del sąžinės ir minties laisvės, bet vis aiškiau skelbė revoliucinio socializmo mokslą, to mokslo principus. To plauko turi ir laikraščiai „Lietuviškasis Balsas“, ypačiai „Apšvieta“ ir „Nauja Gadynė“: visų jų yra aiški radikalinė revoliucinė linkmė socialistiškos spalvos. Socialistiška yra ir Šliūpo

brošūra „Išganymas vargdienio“ (išl. 1885 ir 1897 m.) ir jo leistas savaitinukas „Nauja Gadynė“ (1894—1896). Tačiau, kad ir kaip, rodėsi, dirbo Šliūpas socializmui, jis nebuvo didžiausiai atsidėjęs socializmo principams: savo darbuotėje visada ir daugiausia jis buvo nukrypęs į tą kovą, kuri ėjo to meto gyvenime tarp kunigų ir nekunigų.

§ 119. Pačios Lietuvos šviesuomene, neturinti „Aušrai“ žlugus kiek laiko savo organo, nenoromis siuntinėjo savo darbus į „Liet. Balsą“: vieni buvo priešingi radikališkai, antiklerikališkai to laikraščio linkmei, kiti išrasdavo, jog ji duota laikraščiui be laiko, per anksti; buvo ir tokių, kuriems tiko apskritai laikraščio linkmė, tik jie negalėjo sutikti su Šliūpo žiauriomis ir vartojamomis be atodairos agitacijos priemonėmis.

Nesolidarizuodama su visa jos darbuote, nebegalėjo tačiau šviesuomenė tenkintis ir miglotomis, labai neaiškiomis, sentimentalinėmis, romantiškomis „aušrininkų“ svajomis, kilo prieš jų savos tautos garbinimą ir steigėsi pradėti gyvą darbą — gilinti tautos visuomenės idealus ir platinti žmonėse šviesą.

Tos naujosios srovės pryšakyje išlindo dabar Varšuvos studentai, prisigėrę varšuvinio pozitivizmo idealų, ir maksviškiai, buvę didžioje marksizmo įtakoje. Nevaliodami tuoj įsimanyti savą organą, Maksvos studentai ryžosi bent tuo tarpu dalyvauti „Szviesos“ laikraštėlyje (1887, 1888 ir 1890 m.), kurį Prūsuose buvo įsteigęs Rusų Lietuvai dievobaimingas Serafimas Laurynas Kušeliauskas (1821—1889), leidėjas plačiai ėjusio maldų „Szaltinio“ ir kitų tikybinių knygų.

§ 120. „Szviesa“, kuri buvo kunigų rankose (pirmasis jų laikraštis), buvo priešinga mirusiai jau „Aušrai“, „kovojusiai prieš katalikų tikėjimą ir pykdžiusiai pasaulinę valdžią“ . . . Ji, ėmusi varyti saviškai „Aušros“ pradėtąjį darbą, steigėsi tą darbą dirbti taip, kad iš jo daugiausia būtų naudos katalikybei. Skyrė ją nuo „Aušros“, „inteligentų laikraščio“, ir jos įmanomas turinys, skiriamas *žmonėms* skaityti. Jos turinį darė paprastai ir ypačiai tikybinio arba pustikybinio turinio straipsniai ir įvairūs visuomenės dalykėliai, iš kurių kyšojo

visi tų įvairybių palydovai: ne visai aiškus antisemitizmas, atsargus nesutikimas su administracijos įsakymais ir padarymais Lietuvoje, tam tikra opozicija valdžiai, gyvenimas geruoju su Lietuvos dvarininkais. „Szviesa“ visu savo turiniu ir tam tikrais straipsneliais sakyte sakė žmonėms, kad reikią jiems dermėje gyventi su žemininkais, klausyti kunigų, be reikalo nesišiaušti prieš tuos, kuriems mūsų gerovė terūpinti. Būdavo ir gamtos mokslo straipsnelių; buvo rašoma ir apie sveikatos, ūkio ir kitus tos rūšies dalykus.

„Szviesoje“ randame ir apsakymėlių (daugiausia vertimų arba Aišbės parašytų); iš eilėraščių išsiskiria S. Z. ir Ksav. Vanagėlio (žmonių mokytojo Sakalausko, g. 1863 m.), autoriaus tiktai „Szviesoje“ išspausdinto, bet parašyto dar 1883 m. ir plačiai žinomo „Kur banguoja Nemunėlis“, parašiusio ir išspausdinusio 1905 m. čekų „Kde domov moj“ perdirbinį ir kitus dalykėlius.

§ 121. „Szviesoje“ 1887—1888 spausdino savo darbus ir Maksvos studentai, pasirašydavę slapyvardžiais: minėtasis Aišbė (apsakymėliai, žr. §§ 120, 134), P. Liūtas (P. Leonas — visuomenės mokslo straipsniai) ir kiti. Tie ir kiti autoriai rašė žmonėms apie visuomenės mokslo, gamtos, medicinos dalykus; rašė apie tuos dalykus jie įmanomai — žmonėms skaityti. Bet tarp tų straipsnių randame ir gilesnių temų — apie tautybės dalyką, apie Lietuvos istorijos reikalingumą, apie suomių raštiją . . . 1888 m. buvo leidžiamas ir atskiras „Szviesos“ priedėlis šviesuomenei; jo turinį darė minėtųjų studentų įvairūs straipsniai ir straipsneliai.

„Szviesos“ leidėjas buvo įsteigęs prie jos vadinamąjį „Lauryno kapitalą“ (2000 rublių), kuriuo buvo išleista keliolika knygelių, beveik išskirtinai tikybinių.

§ 122. „Szviesos“ įtakumas buvo nedidelis. Šviesuomenė, ir rašanti joje, negalėjo jos pripažinti savo pažiūrų reiškėja, kadangi ji buvo varžoma visos laikraščio linkmės. Ne daugiausia platino ją ir dvasininkai, nes šie dar nejautė giliausiai viso tautos reikalo: pasaulinė šviesuomenė Lietuvoje dar nebuvo susiorganizavusi bendram visuomenės darbui, ir verste nevertė dvasininkus stoti su ja kovoti. Einąs Amerikoje „Lietuviškasis Balsas“ maža tesirūpino

mūsų krašto reikalais, Lietuvos žmonės čia jo beveik neskaitė; jis buvo Lietuvos kunigams nepavojingas, ir negalėjo suraginti į gilesnį draugės darbą Lietuvos dvasininkus. Žmonės ir dabar tebesitenkino dvasios reikalams beveik išimtinai maldų knygomis ir kalendoriais . . .

§ 123. Antrojoje pusėje devintosios dešimties metų Rusijoje nedaug kas tesirūpino lietuvių dalykais. Jei kiek buvo čia susirūpinimo mūsų dalykais, tad tiktai valdinėse ir pusvaldinėse sferose. Valdiniai mokslo žmonės, kurie dirbo valdžios darbą Vilniuje ir Varšuvoje, — Briancev (Povilas, g. 1845 m.), Šolkovič (Simanas, 1840—1886), latvis Sprogis (Jonas, g. 1835 m.), Batiuškov (Pompėjas, 1810—1892, Vilniaus mokslo globėjas), Turcevič, Karskij (Eutemius, g. 1860 m., Varšuvos profesorius), — įvairiuose straipsniuose ir brošūrose iš kailio nėrėsi, berodydami pasauliui iš piršto išlaužtą valdžios mokslo radinį, kad beveik niekuo, tikrai sakant, nesiskirianti ir neturinti skirtis Lietuva su savo gyventojais nuo to krašto, kurį visas pasaulis tikrąja Rusija vadina. Jų ir kitų galvose iškyla projektas išverst į lietuvių kalbą pravoslavų šventimo knygos; minėtas jau Ed. Volteris išvertė ar išversdino į lietuvių kalbą *šv. Jono Auksaburnio mišias* („Božestvennaja liturgija sv. Joanna Zlatousta"); vertimas išspausdintas rusų raidėmis 1887 m. Kazimieras Lalis (1865—1892) spausdina Mintaujoje rusų raidėmis lietuvišką vadovėlį siuvėjams (1897 m.) . . .

§ 124. Taigi nenuostabu, kad pašalietis beveik nieko negalėjo pastebėti ir nežinojo arba labai maža težinojo apie tą lietuvių darbą, kurį dirbo susirūpinusi savim ir lyg susmukusi mūsų mokytinė jaunuomenė.

Tas lietuvių atmosferos neaiškumas matyti ir iš kitų to meto raštų. Eliza Ožeškienė žinomoje savo apysakoje *Panemunėje* („Nad Niemem" 1888 m.) turi galvoje beveik tiktai priešmaištines mūsų krašto tradicijas ir apvisuomenėjusių mūsų žemininkų reikalus. Marija Rodzevičiūtė „Dievaityje" (1887 m.) turi prieš akis tiktai bajorų žemininkų gyvenimo santykius; „Juodoj žemėje" *(Rusvose dulkėse,* „Szary proch", 1890 m.), kad ir paliečia mūsų žmonių gy-

venimo dalyką, bet tenkinasi tradicinėmis gyvenimo idilėmis arba maloniais senovės lietuvių įpratimais.

Vienintelis, gali būt, žymesnis lietuviškumo iškilimas aikštėn Eiropoje buvo tuomet įsteigimas Paryžiuje (1886 m.) lietuvių draugijos „Želmuo“, bet ir ji buvo daugiau surišta ne tiek su to laikotarpio siekimais, kiek su buvusiu pirmiau „Aušros“, jau mirusios, laikotarpiu.

§ 125. Tuo sunkiuoju metu (§§ 123, 124) lietuvių šviesuomenei neturėjimas tam tikro savo laikraščio buvo labai skaudu, buvo jos liga. Vieni kiti svajojo apie „Aušros“ atgaivinimą, apie jos programos ir darbo pataisymą ar patobulinimą. Visiems buvo aišku, jog būtinai reikia kas nauja ir gyva padaryti. Taip kiek pasvyrinėjus jaunuomenei, energingesni už kitus Varšuvos studentai, kurių tarpe buvo ir „Lietuviškojo Balso“ bendradarbių, ėmė galvoti apie naują lietuvių laikraštį; juos parėmė Maksvos studentai, kurie jau dirbo „Szviesoje“, ir buvo nuspręsta 1888 m. įsteigti naujas laikraštis, žinomasis „Varpas“, Prūsų Lietuvoje.

§ 126. Tas mėnesinukas ėjo 17 metų (1889—1905); į galą (1897—1899) išeidavo kartą kas du mėnesiu.

„Varpas“ lietuvių protuotės istorijoje yra nusvėręs ne mažiau beveik, kaip „Aušra“: kiek laiko jis išskirtinai, vėliau iš dalies tevadovavo šviesuomenei (pasaulinei), padėdamas jai savo darbą dirbti. Tai šviesuomenei „Varpas“ padėdavo ir žmones iš miego kelti, šviesti; žmonių reikalui buvo varpininkų leidžiamas ir „Ūkininkas“, žmonių mėnesinukas (1890—1905) ir dvisavaitinukas (1894—1896).

§ 127. „Varpas“, dirbdamas savo darbą visuomenėje, neturėjo kokios vienos nusistatytos programos; jos nenorėjo nė turėti savo bendradarbiams, steigėsi tiktai išdirbti visuomenės darbo planą diskusijų keliu; buvo tos nuomonės, jog tas darbas pareis daugiausia nuo to, kiek sąmoningumo ir nusimanymo turės dirbanti jį šviesuomenė. Todel „Varpe“ randame daug polemikų del taktikos su vyriausybe, del santykių su lenkais (apskritai), su Lietuvos žemininkais, su kunigais, del darbininkų dalyko, svyruojamai rašoma apie sudarymą šeimynos Lietuvos inteligentui ir t. t. Jau nebesvajodamas, kaip „Aušra“, apie sujungimą visų lietuvių

bendrame tautos darbe, bet ir nesisteigdamas, kaip tat darė „Lietuviškasis Balsas“, iš anksto nusmerkti ir varyti nuo to darbo nuolaidesnius, mažanorius sluoksnius (kunigus ir turtininkus), „Varpas“ kėlė aikštėn ir spindino visuomenei tas sroves, kurios tekėjo radikališkai nusistačiusioje lietuvių šviesuomenėje.

§ 128. „Varpas“, telkdamas jaunąją Lietuvą į švietimo ir kultūros darbą, jungė abi jau pastebimas tuomet pažangioje, radikalesnioje šviesuomenėje sroves, abu visuomenės minties atspalviu, kuriuodu paskui sudarė dvi atskiras tos šviesuomenės sroves, būtent demokratų (radikalų) ir marksistų. Vienas atspalvis, nuolaidesnis, kad ir griežtas, išaugęs Varšuvos pozitivizmo dirvoje, sudarė paskui liaudinę, demokratinę linkmę — *Lietuvių (Lietuvos) demokratų partiją*. Antrasai atspalvis buvo marksistinis; žymioji dalis jo atstovų susijungė paskui (1896 m.) su Lietuvos lenkų socialistų atskala, su tomis šviesuomenės grupėmis, kurios buvo suorganizuotos Vilniuje, Kaune ir kitur, su grupėmis darbininkų ir miesto mokytinių, išmokslintų Lenkų socialistų partijos literatūra, ir drauge su jais sudarė *Lietuvos socialdemokratų (socialistų demokratų) partiją*.

§ 129. Pirmųjų varpininkų laikotarpiu marksistų grupė dirbo neatsiskyrusi nuo kitų varpininkų; ji su kitais kėlė sąmonę žmonėse toje darbo srityje, kuri lietė tautos kultūros ir politikos darbą, ir turėjo jiems (kitiems varpininkams) daug įtakumo, susidarant jų visuomenės ir politikos pažiūroms.

Savo rėžtu, atsiskyrę savam darbui nuo kitų varpininkų, marksistai varpininkai dalyvavo tiktai Amerikos socialistų laikraščiuose („Apšvietoje“ ir „Naujoje Gadynėje“) ir išleido kelias socialistines brošūraites — „Genių Dėdę“ (1892 m., perdirbtą iš „Ojciec Szymon“), „Krumplių Joną“ (1895 m., perdirbtą iš „Janek Bruzda“) ir kitas. To darbo dirvoje išsiskiria iš kitų P. Miškinio, J. Šidaro slapyvardžiai. „Varpe“ marksistai rimtai suka sau galvas visuomenės mokslais ir visuomenės ekonomijos santykiais, žiūrėdami į tuos dalykus įvykių materializmo atžvilgiu. Čia pažymėtini P. Liūto (Petro Leono, g. 1864 m.), J. Šidaro ir kitų straipsniai.

Teorinės marksistų pažiūros, apskritai imant, „Varpe“ nesutinka kritikos, išskyrus vieną, gali būt, iš gabiausių „Varpo“ publicistų, M. Joniškį (Motiejų Lozoraitį, 1866—1907), kuris tame pat „Varpe“, kalbėdamas principingai apie keliamą laikrašty marksizmo dalyką, vienoje kitoje laikraščio vietoje yra išreiškęs nuomonę, kad nereikią rūpimo tautos ir krašto dalyko spręsti tiktai darbininkų reikalo atžvilgiu, kad nereikią pirmojo rišti su antruoju, kad čia mes turį du skirtinu dalyku.

§ 130. Bendros „Varpui“ linkmės duodavo pradžioje (1889—1891) atsargus publicistas Šernas (Juozas Adomaitis) ir beveik vienuolika metų (1889— 1899) stovįs laikraščio pryšakyje gydytojas Vincas **Kudirka** (g. 1858, m. 1899), kuris, kaip publicistas, labai įgarsėjo, tarp ko kita, savo „Tėvynės varpais“ (tam tikrais laikraščio feljetonais); nei vienas, nei antras nebuvo marksistas.

Be tų dviejų žmonių ir minėtų aukščiau (§ 129) marksistų ir nemarksistų, „Varpe“ pasižymėdino savo darbais, ypačiai publicistiniais, šie abiejų mūsų minėtųjų atšešėlių atstovai (slapyvardžiai): Jonas Gaidys, Pranys Ašakaitis (Pr. Mašiotas, g. 1863 m.), Paulius (gydytojas Petras Matulaitis, 1868—1909), Greitakojis (M. Čepas), Jogvilietis, K. G. Draugaitis, Žemkalnis (Gabrielis Landsbergis, rašinėjęs apie lenkų lietuvių santykius, 1848—1916), Bitė (Gabrielė Petkevičaitė, rašinėjusi apie moterų, tautybės ir kitus dalykus) ir kiti.

§ 131. „Varpe“ istorijos originalinių darbų beveik visai nebuvo; J. Bitaitis (slapyvardis) popularizavo tiktai archeologinius Tado Daugirdo darbus.

Mūsų kalbos ir rašybos dalykus tam tikrais savo straipsniais ir kartais leidinių recenzijomis lietė „Varpe“ Kaz. Obelaitis (Vaidilas, Gerulaitis, Kirvelis Nusmuko,..). Taip pasirašydavo „Varpe“ dažniausiai, rašydamas apie kalbos ir raštų dalykus, šių dienų kalbininkas J. **Jablonskis**, kėlęs tada. kaip ir dabar, aikštėn mūsų žmonių, mūsų šnekamosios kalbos ypatybes ir tuo būdu aiškinęs laikraščiui vieną kitą raštų kalbos (ir rašybos) dalyką. Raštai ir rašteliai, ir prieš siunčiami į Prūsus, eidavo dažnokai per jo rankas.

§ 132. Dailioji literatūra „Varpe“ (tuo laikotarpiu) buvo labai silpna. Iš beletristikos pasirodo vertimų iš lenkų ir rusų kalbų, iš originalinių darbų yra kelių žmonių rašoma ir nebaigta tendentinga apysaka „Antanas Valys“, tendentingai patriotiški Žmonos (L. Didžiulienės) apsakymėliai, pirmasis Bitės apsakymas „Vilkienė“.

Pats vienas beveik reprezentuoja „Varpo“ poeziją, beletristiką ir literatinę kritiką talentingas, įvairiai apdovanotas V. Kudirka. Jo eilėraščių rinkinys „Laisvos valandos“ (1899 m.) ir dabar yra mūsų plačiai skaitomas. Jo vertimai — Mickevičiaus „Vėlių“, Asnyko „Keistučio“ (Kęstučio), Slovackio „Mindaugo“, Šillerio „Orleano Mergelės“ ir „Viliaus Tell'o“, Bairono „Kaino“ — kartais skaitytoją lyg verčia pamiršti, jog jis prieš save vertimą teturi. Gyvai yra jo parašyti gyvenimo vaizdeliai „Viršininkai“, „Vilkai“ ir kiti.

Be Kudirkos eilėraščių, „Varpe“ randame sunkokų minėto jau aname laikotarpy Jono Mačio eilesių, nevykusių A. B. P. mėginimų versti į mūsų kalbą rusiškus ir lenkiškus romansus, originalinių ir verstinių „Šiaulėniškio“ (slapyv.) eilėraščių. Šiaulėniškis yra autorius ir gana plačiai žinomo perdirbimo į lietuvių kalbą Nekrasovo „Ukaži mnie takuju obitel“.

§ 133. Daugumas minėtųjų ir daugelis kitų varpininkų uoliai dirbo ir žmonių laikraštėlyje „Ūkininke“, steigdamiesi apšviesti valstiečius ir duoti jiems kiek supratimo apie tautybės ir politikos dalykus.

„Ūkininke“ iš pradžių rašoma buvo daugiausia apie ūkio, sveikatos (higienos) ir gamtos mokslo dalykus, buvo duodama teisės patarimų ir kitų tokių praktikos žinelių, ir tiktai palengva, po kiek laiko, publicistika įsigali ir ima stoti pirmoje vietoje. Raginami žmonės leisti kaimų ir valsčių vardu prašymus (peticijas), kad vyriausybė sugrąžintų mums atimtą spaudą, ir bendromis pajėgomis kilti prieš visokią administracijos priespaudą. Garsioji Kražių byla (1893 m.) tam tikrai aprašoma kurstomiems prieš valdžios darbus žmonėms. „Ūkininkas“ rūpinasi, kad jo skaitytojai vis geriau nusimanytų apie kunigų darbus, kad ir į jų darbą kritingiau žiūrėtų. „Ūkininko“ apsakymėliai yra, žinoma, tendentingi

vertimai arba perdirbiniai; tokios yra ir eilėraštinės P. Armino, V. Kudirkos (daugiausia verstos iš Krilovo) pasakėčios.

§ 134. Labai plačiai buvo skaitomi žmonėse leidžiami su laikraščiu „Ūkininko kalendoriai" ir atskiri jo priedėliai — įmanomos mokslo knygelės, apsakymai ir kiti tos rūšies dalykėliai. Prie „Ūkininko" pasirodo Baltrušio (gydytojo Adomo Sketerio, 1859 — 1916) tendentingi apsakymėliai „Vakaras Tilviko pirktelėje" (1891 m.) ir „Ant nakvynės" (1894 m.); autorius tais įdomiais apsakymėliais nedrąsiai vaizduoja ateities paveikslą — įsigalėjimą socializmo žmonių gyvenime.

Išeina **Aišbės** (A. iš B., Antano iš Būgnų, Ant. Kriščiukaičio, g. 1864 m.) realistiniai gyvenimo paveikslai „Kas teisybė, tai ne melas" (1892 m.) ir jo žinomas Jokajo apysakos perdirbinis „Pajudinkim, vyrai, žemę!" (1892 m.). Pasirodo pirmieji Žemaitės (Jul. Žimantienės, g. 1845 m.) žmonių gyvenimo paveikslėliai: „Rudens vakaras" (1894) ir kiti. Tuo pat laiku pasirodo ir sklandus gydytojo Antano Lingio (1864—1900) apsakymėlis „Kas kaltas?" (1894 m.), kurs padaro ir kiek trukšmo kuniguose.

Pasirodo netrukus, įsigalėjusi paskui scenoje, labai plačiai žinoma Keturakio (sodiečio Juozo Vilkutaičio, Savalkų žemės ūkininko) komedija „Amerika pirtyje" (1895 m.). Kiek vėliau pasirodė ir parašytas dar 1890 m. L. Tolstojaus dramos „Vlast tmy" perdirbinis — „Prilips ožys liepto galą" (1899 m.), kurio autorium buvo gabus „Ūkininko" bendradarbis, inžinieris Antanas, Juozo brolis, Vilkutaitis (1859—1903).

§ 135. Varpininkai buvo daugiausia mokyti Savalkų žemės valstiečių vaikai (studentai, gydytojai, mokytojai, teisininkai ir kiti) ir turėjo savo įtakoje pirmiausia šviesiąją tų valstiečių dalį arba tuos, kurie lengviausia buvo jiems prieiti ir išjudinti. „Ūkininkas" buvo jų leidžiamas tiems žmonėms, kuriems „Varpas" buvo neįkandamas, nesuprantamas. Su varpininkais dirbo, žinoma, ne vieni savalkiečiai: jų tarpe matome ir žmonių iš kitur kilusių: Baltrušį (Nenuoramą), Bitę, Pov. Višinskį, Greitakojį ..., bet vadovavo „Varpui", rodosi, savalkiečiai.

§ 136. Žemaičių vyskupijos kunigai „Varpo“ metu buvo įsteigę Tilžėje skiriamą žmonėms dvisavaitinuką „Žemaičių ir Lietuvos Apžvalgą“ (1890—1896), vienuolio Juozapo Angrabaičio redaguojamą.

„Apžvalga“ buvo Lietuvos *žmonėms* leidžiamas laikraštis, panašus į lenkų „Przegląd Katolicki“. Ji turėjo uždaviniu ginti „Katalikystę ir lietuvystę“ ir ypačiai kovoti su „Varpu“ ir „Ūkininku“, kuriuodu, šiaip ar taip, brovėsi iš Savalkų žemės ir į kitas Lietuvos dalis.

„Apžvalga“ buvo išsiplatinusi ypačiai Žemaičiuose. „Apžvalga“, kaip ir „Szviesa“, reikalavo, kad žmonės be atodairos klausytų kunigų ir dermėje gyventų su žemininkais; bet ji, „Szviesos“ įpėdinė, daug smarkiau šiaušėsi prieš Lietuvos administraciją ir žydus, nuolatinę ir smarkią kovą kovojo su „Varpo“ ir „Ūkininko“ „bedieviais“, su Amerikos Šliūpu ir „šliuptarniais“. Daugiausia buvo joje tikybinių ir publicistinių tikybinės spalvos straipsnių; mokslo populariacijų ir praktikos žinelių paprastajam žmogaus gyvenimui joje labai nedaug tebuvo; jų kiek daugiau buvo tiktai „Apžvalgos“ leidžiamuose žmonėms kalendoriuose.

§ 137. „Apžvalgos“ publicistikoje dalyvavo, be redaktoriaus, daugiausia slapyvardžiai: Dėdė Atanazas (kun. Pakalniškis, rašęs ir kitais slapyvardžiais), Adomas Jakštas ir kiti. Beletristikoje, daugiausia tendentingoje, buvo išsiskyrę pirmaisiais savo žingsniais Dėdė Atanazas ir Savasis (slapyvardžiai).

„Apžvalgoje“ ir amerikiniuose laikraščiuose spausdino savo paprastus, nekokio ir neįžymaus darbo, apsakymėlius ir eilėraščius Gužutis (Aleksandras Frommas, Raseinių apskrities žemininkas, 1822—1900), autorius dažnai vaidintų paskui lietuvių scenoje, bet gana silpnų dramų: „Ponas ir mužikai“ (1893 m.), iš baudžiavos laikų, „Eglė, žalčių karalienė“ (1893 m.), iš mitologinių padavimų, ir kitų.

§ 138. Poetų „apžvalgininkų“ pryšakyje stovėjo ir tebestovi bene didžiausias po Duonelaičio ir kun. Baranausko lietuvių poetas **Maironis** (kun. prof. Jonas Maculevičius, g. 1863 m.), kurio rinkinys lirinių patriotinių kūrinių „Pavasario balsai“ (1895 ir 1905) yra plačiai ne be reikalo skaitomas

Lietuvoje. Silpnesnė yra jo poema „Per skausmus į garbę“ (1895 m.), išėjusi paskui (1907 m.) nauja antrašte „Jaunoji Lietuva“, bet ir jos yra nemaža gražių vietelių; visai nevykęs jo libretto operai „Kur išganymas“ (1895 ir 1905).

Kun. Maironis yra autorium ir vadovėlinės ar skiriamos paprastam skaitytojui *Lietuvos istorijos* (1891, 1903, 1907) ir pridėtos prie jos (1907 m.) lietuvių raštų istorijos.

Įtakus ir vienas iš talentingiausių tos pačios srovės*) publicistų Adomas **Jakštas** (kun. prof. Aleksandras Dambrauskas, g. 1860 m.) yra drauge ir poetas. To publicisto labai daug rašyta, kaip ir teberašoma, įvairiausiomis temomis. Poetas Jakštas, surinkęs savo nemažo, sunkaus darbo, bet gana sklandžius, beveik visada kokios tikybinės arba visuomeninės minties, eilėraščius, yra sudaręs iš jų „Dainų skrynelę“ (1894, 1899, 1906).

§ 139. Maironio ir Jakšto eilėraščiai, keli apsakymėliai ir straipsniai, išspausdinti „Apžvalgoje“, rodo, jog lietuvių kunigai galėjo ir geresnį už „Apžvalgą“ įsitaisyti laikraštį. Iš vieno kito jos straipsnelio matyti, jog kai kurie kunigai nesolidarizavo su visa jos linkme, nors, neturėdami ar neprasimanydami kito laikraščio, joje terašinėjo.

„Apžvalga“, šiaip ar taip, turi ir daug žymės lietuvių švietimo istorijoje: ji atstojo dabar žmonėms vysk. Valančiaus ir jo bendradarbių leidinius, nebetinkamus jau rašomajam laikotarpiui. Vysk. Valančiaus leidinius „Apžvalga“ pakeitė tinkamesniais skaitymais — tiems žmonių sluoksniams, kurių negalėjo ar nemokėjo prieiti tuomet mokytiniai pasaulininkai („Szviesa“, palyginti, buvo nedaug teišsiplatinusi, nedaug ir įtakos turėjo).

Pasiėmusi tą didįjį darbą į savo rankas, „Apžvalga“ vis aiškiau ir aiškiau propaguoja idėją neveikiamo, bet griežto pasipriešinimo visokiems rusų valdžios mėginimams pravoslavinti ir rusinti lietuvius. „Apžvalga“ savo skiltyse karštai polemizavo, kad ir negudriausiai ir nemokamai, su pasaulininkais, su tomis mintimis, kurias jie platino arba skelbė

*) Visa toji srovė eina *dabar*, kalbant jos pačios žodžiais, daugiausia *krikščionių demokratų* vardu.

žmonėse, ir tuo būdu kaip ir kvietė žmones, kurie ją skaitė, pačius savaimingai spręsti keliamą ginčą; ji tais savo polemikos straipsniais, kaip ir atsisakydama nuo vadovavimo „dvasios dalykuose“, ragino pačius žmones, savo skaitytojus, sprendžiamą žodį tarti . . . „Apžvalga“ buvo ir naudingas, nemažų nuopelnų mūsų laikraštis.

§ 140. Varpininkų ir apžvalgininkų darbas Lietuvoje kiek toliau, už pačių lietuvių visuomenės, beveik nesireikšdino; jiems mūsų raštų darbą dirbant, kiti Lietuvos sluoksniai stovėjo kaip ir šalyje. Apie to darbo gyvumą ir intensingumą tiems sluoksniams sakė tiktai sugaudyti paprūsėje, mūsų pasienyje, arba rasti, dažnai bekratant sodžiuose žmones, atskiri laikraščių numeriai ir lietuviškų knygelių egzemplioriai, — jų suimdavo labai daug, — arba neaiškios, klajojančios vienoje kitoje Lietuvos vietoje paskalos apie lietuvių laikraštininkų ratelius, susirinkimus ir kitus „litvomanų valdžios organizuojamus darbus“ . . .

Lenkų lietuvių ginčai aptilko, bent rečiau bebuvo kalbami spaudoje; smarkesnė ir piktesnė polemika buvo iškilusi, rodosi, tiktai del J. Šliūpo „Litwini i Polacy“ lenkų „Krajuje“, kur varė ją Lietuvos lenkas Jonas Vitortas ir kiti, kalbėdami apie „Litvomanų svajojimus“ (1889 ir 1890 m.).

§ 141. Lietuvių spaudos sugrąžinimo dalykas traktuojamas dabar vis rimčiau.

Petrapilio lietuvių kolonija 1892 m. įsteigė „Peterburgo lietuvių ir žemaičių labdarių draugiją“, kuri netrukus pradėjo kelti mėgėjų vaidinimus lietuvių kalba, koncertus ir kitus tos rūšies dalykus ir drauge stengėsi per atskirus savo narius laimėti lietuvių reikalui įtakiuosius rusų žmones, nužiūrėtus mokslo žmonių ir valdininkų tarpe.

E. Volteris, kuris, susidurdamas nuolat su lietuviais, visai aiškiai norėjo patarnauti, ką gera padaryti ištroškusiems spaudos lietuviams, prof. Valdimieras Lamanskis (g. 1833 m.) ir kiti padėdavo jiems mokslo įmonėse (geografinės draugijos išleidimas Baltramaičio Bibliografijos, akademijos atidavimas Juškų žodyno redakcijos į lietuvių rankas ir tt.). Jie 1893 metų gale įsteigdino prie geografinės draugijos atskirą lietuvių latvių komisiją, kurioje vietiniai ir kiti lietuvių mokytiniai,

Jei kada atsilankydavo Petrapily, ir jaunesnieji rusų mokslo žmonės, mokęsi lietuvių kalbos ir ją studijavę, skaitydavo referatus ne tiktai iš teorinio lietuvių kalbos mokslo, bet ir apie praktinius to mokslo dalykus, pav. apie reikalingumą, kalbos mokslo ir praktikos reikalui, leist vartoti lotynų raides lietuvių spaudiniuose. Tuo reikalu Petrapilio lietuviai patiekė porą referatų ir pirmajam Rusijos spaustuvininkų suvažiavimui Petrapilyje (1895 m.).

Petrapilio mokytiniai taip darė ir del vienos visai nepaprastos priežasties: jie, apskritai imant, nemielai žiūrėjo į vis augančią priešvaldinę „Varpo" akciją, laikydami ją žalinga lietuvių dalykui, ir buvo tos nuomonės, jog spauda atgauti pasiseks kitu keliu: reikią tiktai tam tikrai ir mokamai tuo rūpintis ir įgyti tam mūsų dalykui visai gerų pažinčių administracijos sferose.

Įžengimas į sostą 1895 m. caro Mikalojaus II, sumažėjimas persekiojimo už lietuviškas knygas, pagaliau cenzūros leidimas kai kurių knygų lotynų raidėmis — visi tie dalykai lyg sakyte sakė kalbamam tarpui, kad „petrapilinė taktika" yra gudri ir gerai sugalvota, ir skatino platesniuosius lietuvių visuomenės sluoksnius ją kaip reikiant suvartoti. Ta petrapiliečių akcija tiko, matyti, ir Lietuvoje gyvenantiems darbadirbiams ir šiaipjau veikėjams: į Petrapilį ėmė plaukti iš visų pusių valstiečių peticijos, kuriose buvo prašoma sugrąžinti spauda, į koronaciją išvyko tam tikra Savalkų žemės valstiečių deputacija, keli mokytiniai įteikė valdžiai prašymą, kad leistų spausdinti Lietuvoje lietuvišką laikraštį (turėjo „Artojas" eiti)... Bet netrukus vėl prasidėjo represijos, vėl ėmė valdžia spausti lietuvius, ir lietuviai (bet ne Petrapilyje) turėjo nustoti svajoję ką išgauti tam reikalui geruoju iš administracijos.

§ 142. Reikia žinoti, jog kai kurie lietuvių sluoksniai buvo tuomet ir visai priešingi spaudos atgavimui Rusijoje: kurie - ne - kurie kairieji elementai, įsidirbę Prūsuose, buvo tos nuomonės, jog spaudos sugrąžinimas Rusuose ir einąs su tuo spaudos suvaržymas galįs pakenkti tam darbui, kurs ėjo gana laisvai Prūsuose, duodamas tiek vaisių ir Rusijos Lietuvai. Tų mokytinių nuomone, supančiota suvaržyta spauda galėjo Rusuose ir labai negerų padarinių

duoti. Tos nuomonės būdavo kai kurie šios pusės lietuvių rateliai, taip nušnekėdavo ir vienas kitas publicistas. Tos srovės sluoksniai kokių gerų vaisių iš suvaržyto Rusuose kultūros darbo lyg visai nelaukė.

§ 143. Petrapilio lietuvių būrelis, rūpindamasis spaudos reikalais, vis delto sujdomino kai kurias rusų grupes lietuvių dalykais. Rusų ir lenkų moksle lietuvótyra augo, žinoma, savaime, bet neabejojama, jog ir lietuvių sąjūdžio sutvirtėjimas ar įsigalėjimas turėjo jai kiek įtakos.

Įsteigti devintuoju dešimtmečiu laikraščiai Petrapilyje „Živaja Starina“ (redagavo Vald. Lamanskis) ir Maksvoje „Etnografičeskoje Obozrenije“ (red. Mikalojus Jančukas) mielai spausdina rusų ir lietuvių tyrėjų ir šiaipjau mokslo žmonių darbus, kuriuose kalbama apie lietuvių etnografijos, antropologijos, bibliografijos dalykus. Lamanskio laikraštyje yra drąsiai kalbama mokslo žmonėms ir apie mūsų spaudos reikalą: M. Lozoraitis tą dalyką kelia aikštėn jiems straipsniu „Lietuviai ir rusų raidynas“ (1895), A. Pogodinas — straipsniu „Ir vėl del lietuvių spaudos“ (1895).

Jauni rusų mókslininkai, eidami vokiečių lingvistų pėdomis, vis dažniau važinėja mokslo reikalais į Lietuvą, bet nė vieno įžymaus Lietuvos dalykų tyrėjo neduoda iš savo tarpo.

Lenkų „Wisła“ Varšuvoje (J. Karlovičiaus redaguojama) irgi spausdina daug etnografinio Lietuvos ir lietuvių materialo, surinkto jai daugiausia lenkų kultūros šviesuomenės Lietuvoje. Su jais dirba, kiek mokėdamas, ir M. Dovoina Silvestravičius.

§ 144. Lietuvos dalykų mokslui tuo laiku, šiaip ar taip, nemaža buvo padaryta.

Dirba, kaip dirbęs, sąžiningas kalbos tyrėjas Varšuvos prof. Grigalius Uljanovas (g. 1859 m., Fortunatovo mokinys) — rašo apie mūsų kalbos mokslo dalykus Varšuvos laikraštyje „Russkij Filologičeskij Viestnik“. Be kitų darbų, jo išeina ir mokslo disertacijos iš lietuvių kalbos srities (apie mūsų „Esamojo laiko liemenis ir veiksmažodžio liemenų reikšmes,“ 1889, 1891 ir 1895). A. Kočubinskis (Odesos profesorius, g. 1845 m.) duoda įdomų mėginimą suvartoti kalbos mokslo davinius istorinei geografijai („Territorija doistoričeskoj Litvy“,

1897 m.). Jonas Bystroń (Brugmanno ir Leskieno mokinys, g. 1860 m.) išleidžia Krokuvoje 1891 m. *Ledesmos katekizmą*, išverstą rytų aukštaičių tarme iš 1605 m. leidimo („Katechizm Ledesmy w przekładzie wschodnio-litewskim“) su gramatine prakalba ir žodynėliu. Oskaras Wiedemannas išspausdina „Handbuch der litauischen Sprache“ (1896 m.).

Lietuvių kalbotyrai ir tautos istorijai dirba ir kiti mokslo žmonės: suomis Juozapas Mikkola (g. 1866 m.), prancūzas Pranciškus de Saussure ir kiti. Estas Mykolas Veske (1843—1890) parašo „Slaviano-finskija kulturnyja otnošenija po dannym jazyka“ (1890 m.), danas Vilhelmas Thomsenas (1842 m.) — „Berövinger meltem de finskie og de baltiske sprogs“ (1890 m.); abu juodu savo dėmesį atkreipia tuose raštuose ir į lietuvių kalbos istorinį santykį su suomių kalba.

Lietuviai Baranauskas, Jaunius, Jablonskis, mūsų ir kitų didžiai branginami, mokslo sąjūdyje nedaug tedalyvauja. Jaunius Kauno gub. atmintinėse knygose rašo straipsnius apie žemaičių tarmes (1892 . . .); Jablonskis Lamanskio laikrašty („Živaja Starina“) parašo porą recenzijų (apie Miežinio žodyną, apie A. Pogodino surinktus lietuviškus tekstus) . . .

§ 145. Smulkūs J. Basanavičiaus darbai iš etnologijos, archeologijos ir kitų tos rūšies dalykų, įvairūs jo tos rūšies straipsniai, potyriai, rašyti lietuvių kalba, nėra, kaip ir pirmiau, žinomi kitų tautų mokslo visuomenei; kiti tos srities mokslininkai del jų tyli, maža tematydami juose reikšmės mokslui arba visai jais (del kalbos lietuviškumo) nesidomėdami. Garsingasis Rudolfas Virchovas (1821—1902), Ladislovas Olechovičius, Julijonas Talko Hryncevičius dirba lietuvių antropologijai. Tadas Daugirdas (1852—1919), E. Volteris ir kiti stengiasi, dirbdami archeologų darbus, surišti juos su priešmaištiniais Eust. Tiškevičiaus (1814—1873), Kirkoro ir kitų tos rūšies darbais.

§ 146. Rusijos istorininkai ima savo darbuose vis giliau žiūrėti į visuomenės istoriją, ypačiai į Lietuvos teisės mokslą, paremtą Lietuvos Statutu, Metrika, stengiasi suprasti Lietuvos Statutą ir Vilniaus archeologų komisijos išleistus aktus (kelias dešimtis tomų). Maksvos profesorius Motiejus Liubavskis (g. 1860 m.) parašo apie Lietuvos išskirstymą

sritimis ir savivaldybes („Oblastnoje dielenije i miestnoje upravlenije litovsko-russkavo gosudarstva“, 1892 m.), apie Lietuvos seimą („Litovsko-russkij sejm“, 1900 m.). Petrapilio profesorius Sergius Beršadskis (1850—1899) rašo apie paveldėjimą išmirtuose Lietuvos turtuose („O nasliedovanii v vymoročennych imuščestvach po litovskomu pravu“, 1892 m.), Lietuvos statutą ir Lenku konstitucijas („Litovskij statut i polskija konstitucii“, 1893 m.); to paties universiteto prof. Stanislovas Ptašickis (g. 1853 m., lenkas) rašo apie Lietuvos teisės dalykus („K istorii litovskavo prava posle tretjavo statuta“, 1893 m.). Kijevo profesoriai rašo — Mikalojus Maksimeiko — apie baudžiamųjų Lietuvos įstatymų šaltinius („Istočniki ugolovnych zakonov litovskavo statuta“, 1894 m.), apie Lietuvos seimus („Seimy litovsko-russkavo gosudarstva“, 1902 m.) prieš Liublino uniją, G. Deračenko — apie bausmes iš Lietuvos statuto („Nakazanije po litovskomu statutu“, 1894 m.), J. Malinovskis — apie nusikaltimus iš Lietuvos statuto („Učenije o prestuplenii po litovskomu statutu“, 1894 m.).

Lenkų (Galicijos) istorikai Latkovskis, Levickis ir kiti ima tirti vartoti mokslui naujuosius šaltinius arba gilinasi į pirmiau patirtus. Jie rašo: Julius Latkovskis — Mindaugą Lietuvos karalių („Mendog król litewski“, 1892 m.), Feliksas Konečny (Krokuvoje, g. 1862 m.) — Jogailą ir Vytautą („Jagiełło i Witold“, 1892 m.), Anatolius Levickis — Svidrigailos maištą („Powstanie Swidrygiełły“, 1892 m.). Paryžiaus „Želmuo“, išleidžia žmoninę Boleslovo Limanovskio (g. 1836 m.) Lietuvos istoriją („Historja Litwy“, 1895 m.).

§ 147. Minėti šio laikotarpio pradžioje (§ 123) ir kiti rusų valdžios mokslo atstovai visai negirdi to, ką daro istorijai vienas kitas mokslo žmogus, nevaržomas politinės tendencijos. Jie ir toliau dėsto savo pažiūras ir plėtoja jas valdininkų auditorijai ir tos auditorijos raštinėms. Bet ir jie lyg ne visi vienaip savo darbą dirba. Taip sakydami, turim galvoje Kauno statistinio komiteto sekretorių Kastantiną Gukovskį, kurs mažiau, gali būt, už kitus valdininkus turėjo rusifikatorių įkarščio ir daug mažiau už juos ta liga sirgo: šis žmogus savo redaguojamame apie dvidešimt metų met-

raštyje „Atmintinės Kauno gubernijos knygos“ (rus.) naudojasi pradžios mokytojų pagalba ir duoda dažnai gana kainingų materialų Lietuvos statistikai, istorijai, etnografijai, net kalbotyrai (spausdina Jauniaus straipsnius apie žemaičių tarmes, lietuvių kalbos akcentą . . .).

§ 148. Prūsų lietuviai buvo palikti patys vieni: „Varpo“ redakcija ir apskritai varpininkai, gyveną Prūsuose, beveik nedalyvavo jų sąjūdyje. Varpininkai, viena, turėjo daug savo darbo, antra — labai žymiai skyrėsi Didžiosios ir Prūsų Lietuvos gyvenimo santykiai, taigi „Varpo“ žmonės beveik nesikišo į Prūsų Lietuvos reikalus; jie nesijautė galį valdyti sąjūdžio laivą abiejose Lietuvos dalyse. Į tą dalyką jie nesikišo, tur būt, ir del kitos priežasties: nelaukė ir žymių to savo naujo darbo vaisių Prūsų žmonėse, juo labiau, kad tas darbas, suėdąs tiek energijos, galėjo ir jų pačių darbui pakenkti — įvaryt į pavojų patį jų spausdinamą Prūsuose laikraštį, Rusijos Lietuvai skiriamą.

„Varpas“, žiūrėdamas į visą Prūsų lietuvių gyvenimą, tenkinosi vieną kitą brolišką, palankų žodelį jiems ištaręs, savo nuomonę išreiškęs. Jis tiktai informavo savo skaitytojus apie tai, kas darėsi Prūsuose, pats savim informuodamas ir Prūsų lietuvius apie Didžiosios Lietuvos gyvenimą.

§ 149. Prūsų lietuvių sąjūdis, kaip ir pirmiau, buvo labai silpnas. Tiktai kartas nuo karto vietiniai aušrininkai, ypačiai M. Jankus, leido kokį laikraštėlį, kurs neišsimokėdavo, arba dainuodavo ir padeklamuodavo patriotines Zauerveino giesmeles. Vilius Kalvaitis išleido (1886, 1894) porą lietuvių poezijos rinkinėlių. „Birutė“ vos begyveno.

Lietuvių konservatistų draugija, įsteigta 1890 m., tiktai po kelerių metų sugebėjo išrinkdinti į reichstagą ir landtagą po vieną lietuvį atstovą; draugijai padėjo agitacijoje ir vyriausybės išmetimas (1892 m.) iš mokyklų lietuvių kalbos, net iš tikybos pamokų, kuriose ta kalba lietuviams ligi tol dar buvo pakenčiama.

Lietuviškų knygų ir laikraščių spaustuvininkas, laisvamanys vokietys, Otto v. Mauderode (1859—1909) nuo 1890 m. leidžia (gotinėmis raidėmis) du kartu savaitėje „Naują Lietuvišką Ceitungą“, kuri gana tiesiai ir drąsiau už vyriausybės

subsidijuojamus konservatingus laikraštėlius gina tautybinius Prūsų Lietuvos žmonių reikalus ir palankiai sutinka Rusijos lietuvių sąjūdį, kartais informuoja apie jį ir savo skaitytojus. Tas laikraštis, nepareidamas nuo skaitytojų, ligi šiol tebeeina į žmones ir turi kiek įtakos, tuo tarpu kiti laikraščiai, kurie, būdami dažnai ir skaistesnės tautybinės spalvos, semdavo savo linkmę, iš dalies ir turinį, iš skiriamų Rusijos Lietuvai laikraščių, pasirodę veikiai nykdavo, nustodavo ėję.

Lietuvių mokslo draugija (Lit. Liter. Gesellschaft), sudaryta daugiausia iš vokiečių, juo toliau vis labiau menkėja. Iš pašalpos, Prūsų seimo jai paskirtos, išleidžia (1886—1889) Kristijono Bartscho (mirusio 1890 m.) „Dainų balsus“ ir 1894 m. Vilhelmo Hofheinco (m. 1897 m.) „Giesnių balsus“.

1886—1896 metais pasirodė apie 700 lietuviškų spaudinių, tame skaičiuje Amerikoje per 120 ir Prūsuose (gotiniais rašmenimis) taipo pat per 120.

4. 1896—1904 metai.

§ 150. Lietuvių mokytiniai savo darbe, besirūpindami visuomenės sąmoningumu, bežadindami savo visuomenę, sutikdavo rimtų kliūčių vyriausybės ir administracijos darbuose ir siekimuose. Tos kliūtys ilgesnį visuomenės darbą darė jai negalimą arba tiktai sunkino.

Administracijos įsakymai po 63 metų del žmonių Lietuvoje, kurie buvo „gimę lenkais“, kurie buvo „lenkų kilmės“ („lica polskavo proischoždenija“), buvo tos administracijos suprantami labai keistai: jie buvo taikinami ir visiems tiems lietuviams, kurie savo mokslu ir darbu jau skyrėsi nuo Lietuvos liaudies. Lietuvių mokytiniai buvo dabar beveik visi „lenkų kilmės“: jų į valstybės tarnybą nepriimdavo, jie negalėdavo pirktis žemės ir t. t. Tie įsakymai vertė daugumą lietuvių šviesuomenės ieškotis darbo kur toliau nuo Lietuvos, Rusijos gilumose. Šiaip ar taip, del tos, ne del kitos, priežasties gyveno Rusijoje, pasitraukę iš Lietuvos, keli raštų žmonės: M. Čepas, J. Jablonskis, A. Kriščiukaitis, P. Leonas, Pr. Mašiotas, A. Vilkutaitis ir kiti. Tiktai kunigai ir gyveną iš praktikos miesteliuose gydytojai daro laimingą tuo atžvilgiu

išimtį. Mažiau nukentėjo ir moters: jos paprastai nesiversdavo tarnybos darbu, joms nereikėdavo to darbo, neilgai galvojus, Rusijoje ieškoti.

Inteligentai susidurdavo paprastai su savo kraštu ir krašto visuomene, turėdavo reikalo su savo laikraščiais ir dirbdavo visuomenės darbą tik tolei, kolei būdavo nebaigę savo mokslų. Išsikėlę paskui, beieškodami pelningo darbo, į Rusijos gilumą tarnauti vyriausybės įstaigose arba žemietybėse, vis labiau ir labiau toldavo nuo savo krašto visuomenės. Į vienos kitos lietuvių vietos darbą traukdavo juos kartais tiktai augančios, del tų pačių gyvenimo ypatybių, miestuose lietuvių kolonijos (Petrapily, Rygoje, Mintaujoje ir kitur). Tuos, kurie tą vietos lietuvių darbą dirbo neatsargiai, Lietuvos administracija su policija betgi ir tenai dažnai surasdavo.

§ 151. Išsikėlimas del įvairių priežasčių iš krašto kelių įžymesnių varpininkų 1894—1895 ir kitais metais atsiliepė skaudžiai ne tiktai laikraščių turinyje, bet ir jų finansiniame dalyke. Antra vertus, vis didėjąs persekiojimas už lietuviškų leidinių gabenimą iš Prūsų ir Amerikos ne tiktai baidė daugelį nuo visuomenės darbo ir vertė karštesnius darbininkus mažinti arba siaurinti savo darbą, bet ir vis dažniau ir dažniau traukė nuo to darbo įžymius darbininkus. Garsinga savalkiečių šviesuomenės byla 1897—1899 m., kurioje valdžia kaltino ją kurstant žmones prieš vyriausybę ir daug ką iš tos šviesuomenės nusmerkė administratiniu keliu kalėti ir išvažiuoti į Rusijos gilumas, kad ir nepertraukė jau 1895—1897 metų plačiai dirbamo darbo panemuniečių ūkininkuose, bet vis delto iškirto jam skaudų smūgį; tas smūgis turėjo atsiliepti ir tų žmonių patūrimuose laikraščiuose ir kituose leidiniuose. „Varpas“ 1897—1899 m. turėjo pavirsti dvimėnesinuku, o „Ūkininkas“, užuot ėjęs du kartu mėnesyje, pradėjo rodytis žmonėms tiktai kartą mėnesyje. „Varpo“ pryšakyje stojo nenuilstamas *Kudirka*„ visai apimtas džiovos, kuris dirbo už kelis arba, gali būt, keliolika ir karštais savo straipsniais drąsino visuomenę dirbti dar smarkiau valdžios kliudomą darbą; jo parašytoji „Lietuva, tėvyne mūsų“ (1898 m.) tapo netrukus tautos imnu.

Sumažintos del persekiojimo ir kiek dezorganizuotos kovotojų eilės, nedaug tepapildomos naujais darbo žmonėmis, negalėjo tuojau pataisyti visuomenės darbo, negalėjo jo kaip reikiant toliau varyti; todel 1897—1899 m. matome kiek silpnėjant krašte lietuvių sąjūdį. Jo vietoje įsigali ir ima pirmąją pradalgę varyti 1896—99 m. tas raštų darbas, kurį dabar dirbo sujudę sukrutę Amerikos lietuviai.

§ 152. Trukšminga šliūpininkų kova su burbininkais nusibodo pagaliau Šiaurės Amerikos lietuviams. Senesnieji vadai nustoja palengva savo įtakos ir pasitraukia iš viešosios lietuvių akivaizdos į šalį, o sąjūdžio pryšakyje iškyla tuo tarpu elementai ne taip skaisčios spalvos — nedaugianoriai, nuolaidesni, sukalbamesni.

Sąjūdyje pirmauja Amerikos Lietuvių Sąjungos pirmininkas, kunigas Jonas Žilinskas. Šis mokėjo rámdyti ir taikinti žmones, mėgstančius iš adatos vežimą skaldyti ir smarkiai bartis del mažų, dažniausiai savitarpio, nesusipratimų ir ginčų. Jam pasisekė duoti Sąjungai kuriam laikui pirmaujama reikšmė Amerikos lietuvių gyvenime, sukoncentruoti joje kultūros ir švietimo darbas, taktingai vedamame Sąjungos laikraštyje „Tėvynėje“ (1896—1900 mėnesinuke, nuo 1901 savaitinuke) suspiesti geriausios vietinės, iš dalies ir Lietuvos, lietuvių plunksnos ir sujdominti juo visuomenė: dirbant tą visuomenės darbą, visur kišamas buvo į pirmąją vietą ir daugiausia branginamas tautos darbas, neskiriamas nei bažnyčiai, nei jos priešininkams. Eidami kun. Žilinsko pavyzdžiu, ir kiti kunigai, ypačiai nesenai atvykę iš Lietuvos, ėmė tą kultūros darbą dirbti.

§ 153. Sąjungos, apsukraus kunigo Antana Miluko ir kitų lėšomis imama dabar leisti visa eilė leidinių, skiriamų sąmoningiems Amerikos lietuvių sluoksniams, nusimanantiems apie tautos dalyką ir jį branginantiems. Buvo išleista: Duonelaičio raštai (1897 m.), Valančiaus „Žemaičių vyskupystė“ (1897 m.), Ivinskio raštai (1898), Miluko „Lietuviškas albumas“ (Lietuvos reginiai, vaizdai, žmonių tipai, lietuvių rašytojų paveikslai ar panašenybės — 1898 ir 1900 m., trys dalys), Miluko „Lietuviška Chrestomatija“ ir kiti tos rūšies dalykai. Drauge buvo išleisti ir kun. Žilinsko („Ir. Jono“)

darbai: *Lietuviai Amerikoje* (1899, statistinis istorijos rašinys), *Lietuviški dainiai pradžios XIX šimtmečio* (tekstai, 1899), A. Mickevičiaus *Diedai, Gražina, Konradas Valenrodas* (vertimai, 1899). Kun. Miluko leidžiamas trimėnesinukas „Dirva“ (1898—1902) spausdina M. Dovoinos Silvestraičio surinktus materialus Daukanto biografijai (1898), J. Basanavičiaus darbus, vadovėlius senovės istorijai, fizikai, apysakas Rodzevičaitės *(Anima Vilis)*, Senkevičiaus *(Tvanas)*.

Apysakėlės ir komedijėlės, kurios buvo spausdinamos tuo laiku „Tėvynėje“ arba skyrium, buvo paprastai vertimai iš lenkų kalbos.

§ 154. Amerikos Lietuvių Sąjunga (tas „Lietuvių Susivienymas“) dažnai ir, žinoma, bevaisiškai protestuoja prieš Rusų vyriausybės elgimąsi su pasilikusiais savo krašte lietuviais; tarp ko kita, siunčia jai Rusų emigranto Matrosovo (grafo Lelivos) parašytą brošūrą „Položenije litovskavo naroda v russkom gosudarstve“ *(Lietuvių tautos padėtis Rusų valstybėje*, 1896); tais pačiais metais išėjo tos brošūros ir vertimas į lietuvių kalbą. Sąjunga sumano ir, paremta Eiropos lietuvių, įtaiso Paryžiaus 1900 m. parodoje lietuvių etnografinį skyrių, kurs atkreipia į save visų akis. Prisideda prie to darbo kun. Žilinskas ir kiti, sudaro parodos skyriui išleistų Prūsuose ir Amerikoje, užgynus spaudą, knygų ir laikraščių statistinę sąskaitą, išleidžia parodos reikalui kelias tos rūšies sąskaitas („Suskaita visų lietuviškų atspaustų knygų Prūsuose nuo 1864 ligi pabaigos 1896 m.“, 1897 m.; „ . . . knygos bei laikraščiai išleisti nuo 1896 ligi 1900 m.“, 1900 m.; „Suskaita visų lietuviškų knygų atspaustų Amerikoje ligi 1900 m.“, 1900).

Šie mūsų leidinių sąrašai, kaip ir tam tikras atsišaukimas, išleistas į „visą civilizuotąjį pasaulį“ lietuvių, lenkų, prancūzų, anglų ir vokiečių kalbomis, turėjo savo tikslu painformuoti Eiropą apie lietuvių to meto padėtį Rusų valdžioje ir įtikinti ją, kad lietuvių sąjūdis yra ir kerštо ar pagalbos šaukiamas dalykas. Paskaitytas tarptautiniame etnografų kongrese, įvykusiame Paryžiuje parodos metu, kun. Žilinsko referatas apie lietuvių kilmę supažindino Eiropos mokslą su J. Basanavičiaus teorija apie jų kilimą iš Trakų krašto ir

su paties kun. Žilinsko teorija apie lietuvių kilimą nuo getų ir gudų. Uždarius parodą, pasibaigus jos darbui, kun. Žilinskas išleido (1902 m.) „Albumą lietuviškos parodos Paryžiuje“.

§ 155. Naudinga yra darbuotė ir įsteigtos 1896 m. ir augančios nepareinamai nuo Sąjungos „Tėvynės mylėtojų draugystės“. Ši yra radikalinės linkmės draugija, išleidžianti kas metai po vienas ar dvejas knygas: Šillerio ir Asnyko vertimus (V. Kudirkos), Lietuvos istorijos įvairių autorių popularizacijas *(Baudžiava Lietuvoje, Lenkai ir lietuviai)*, popularizacijas gamtos mokslo (geologija, chemija, anatomija, fiziologija ir t. t.), visuomenės ir politikos mokslų (Socializmas ir darbininkai, Revoliucija ir jos priežastys), poetinius raštus (eilėraščius), dramas . . .

§ 156. Į taikos politiką kun. Žilinsko vadovaujamos Sąjungos, — į jos kompromisų kelią ir derinimą darbui tų žmonių, kurie del bet ko trukšmą geba draugės darbe kelti, — porą metų maloniai žiūrėjo dauguma nusimanančių apie mūsų visuomenės reikalus Amerikos lietuvių. Ta Sąjungos politika, tas jos darbas tiko ir Lietuvos žmonėms. Tačiau ne visi išrasdavo, jog ji yra tikrai gera ir visai gerų turi duoti vaisių: daugelis, gal dauguma, kunigų troško, kad Sąjungos būtų konfesinė linkmė, kokia žymėjo ją kun. Burbos laikais, o laisvamaniai elementai nepatenkinti buvo tuo, kad Sąjungai, šiaip ar taip, vadovauja kunigai.

Del šio to nesutinka vienos kitos parapijos žmonės su kunigais, — ir tas dalykas yra plačiai kalbamas Amerikos spaudoje, sukelia daug nepasitenkinimo kunigais. Romus ir nuolaidus Olševskio savaitinukas „Lietuva“, kuriam vadovavo įžymus gamtos mokslų popularizatorius Šernas (J. Adomaitis), vis smarkiau kertasi su kunigais. Šernas galėjo jiems, bent daug kam, ir savo popularizacijomis nepatikti: jo parašyta ir išspausdinta — geologija 1896, igiena 1897, geografija 1899, paleontologija 1901, biologija 1901, etnologija 1903, gamtos pajėgos 1904, organinio pasaulio kilmė 1905, rašto istorija 1905, lyginamoji anatomija 1906, meteorologija 1907 ir kiti raštai. Jo vadaujama „Lietuva“, vis smarkiau kirsdamasi su kunigais, išspausdina ir „Istoriją Chikagos lietuvių“

(1906 m.) — visą istoriją jų barnių del parapijos dalykų su savo klebonu. Vincas Karalius išleidžia Baltimoroje priešt-ikybinius raštus („Kardą“ 1896—98, „Galybę“ 1898, „Naują Draugiją“ 1899) ir kelis pamfletus prieš dvasininkus (Bevardžio „Kritulius šviesos bei abrozdus“ 1896, Hugo „Vaišes J. Kristaus pas popiežių Pijų IX“ 1896, „Įrankius Šventos Inkvizicijos“, 1897). Paukščio „Vienybės Lietuvninkų“ pryšakyje nuo 1897 m. stoja P. Mikolainis, kurs pirmiau, pasivadinęs M. Noveskiu, buvo ėmęs plačiai leisti Prūsų Lietuvoje knygas (Rusų Lietuvai); „Liet. Vienybėje“ energingai kursto jis išeivius prieš kunigus.

Taip įpratus kovoti Amerikos srovėms, kun. Žilinskas pasitraukia iš Sąjungos ir „Tėvynės“, meta vadovavęs; jo vieton iškyla Sąjungos pryšakin abiejų srovių vadovai; viešojon akivaizdon grįžta vėl J. Šliūpas.

§ 157. 1900 metais atsidarė laisvamanių sąjunga („Susivienijimas lietuvių laisvamanių“), kuri išleidžia visą eilę tam tikrų brošūrų, jų skaičiuje ir pamfletą prieš vyskupą Valančių kunigų nekenčiamo kun. Dembskio parašytą — „Ar vyskupas Valančius nebuvo viliugium lietuvystės“ (1901 m.). Po dvejų metų Sąjunga suskyla (1901 m.) į dvi dali: ima skyrium dirbti — a) „tautininkai“, kurie yra laisvamanių įtakoje ir dirba senuoju Sąjungos („Susivienymo lietuvių Amerikoje“) vardu, ir b) „katalikai“, kuriems vadovauja kun. A. Milukas, naujo „Žvaigždės“ laikraščio (nuo 1901 m.) redaktorius. 1904 m. nuo laisvamanių atsiskiria ir sudaro savą atskirą organizaciją socialistai, kurie vis labiau įsigali tarp išeivių; nuo 1905 m. eina jų laikraštis „Kova“; „Vienybės Lietuvninkų“ leidėjas atiduoda jiems vadovauti ir savo laikraštį.

§ 158. Amerikos lietuvių susiskirstymas grupėmis visuomenės darbui, vis mažiau pareinamas nuo tų arba kitų veikėjų ir vis labiau surištas su visuomenės srovių reikalais ir siekimais, yra ženklingas dalykas: gyvenimas ima dabar tvirtesniais keliais eiti. Tas susiskirstymas yra gyvenimo plėtotės pažymys. Be to, išeiviai, kad ir tebesidomi likusių Lietuvoje žmonių gyvenimu ir sąjūdžiu, vis mažiau turi įtakos Lietuvos žmonėms, pasilikusiems savo krašte; jų įtakumas Lietuvai, jos kultūros plėtotei, mažėja.

Bet visuomenės ir tautos gyvenimas Lietuvoje 1896—1899 m. buvo susilpnintas, išeivių pagalba tam gyvenimui buvo reikalinga. Padeda Lietuvai dabar pinigingieji suorganizuotiniai amerikiečių (išeivių) sluoksniai. Jų pagalba darė mums galimą, lengvino įvykdymą įvairių įmonių ir leidinių, sumanytų Lietuvoje, bet neįvykdomų silpnai ir suvaržytai Lietuvos šviesuomenei; bet ji, toji pagalba, vertė drauge Lietuvos šviesuomenę skaitytis ir su įsigalėjusiais Amerikoje išeiviais, su jų nusistatymu vienam kitam Lietuvos gyvenimo dalykui.

Netrukus gyvenimo dalykai Lietuvoje virsta kiek kitaip: mokytiniai jos sluoksniai vėl įsigali, tvirtėja. Jų dalykų sutvirtėjimas nuo 1899 m. vis labiau atpalaiduoja Lietuvos gyvenimą nuo išeivių įtakos; pinigingųjų išeivių pagalba nėr dabar gyvai reikalinga. Tačiau Amerikos rolė įvairioms šio krašto įmonėms ir daugeliui įvairių leidinių yra tuo metu dar didesnė, nekaip pirmiau: amerikiečiai savo pinigais tuos Lietuvos dalykus labai rėmė.

§ 159. Nemaža buvo Lietuvos išeivių ir Skotijoje, Anglijoje. Jų gyvenime maža buvo organizuoto darbo, jų sąjūdis buvo silpnas, jų gyvenimas plėtojosi beveik nežymiai. 1899 m. pasirodo jų pirmas laikraštėlis „Vaidelutė“. Steigiamos buvo vienoj kitoj vietoj lietuvių parapijos, draugijos, bet jų rolė pačių išeivių ir mūsų gyvenimui buvo mažoka.

§ 160. Lietuvoje švietimo ir tautos darbas nė kiek nesustoja ėjęs, nors valdžia smarkiai spaudė švietėjus. Kalbant apie jų to laiko darbą ir kančias, noromis nenoromis ateina į galvą kelios iškirstos jiems bylos del jų darbų: bylos savalkiečių 1897—1899, kauniečių 1900—1902, vėl savalkiečių 1903—1904 (visos bylos ėjo administracijos, ne teismo keliu). Į bylas buvo įtraukti, del jų nukentėjo vieni kiti ir tolesniųjų vietų lietuviai.

Jų persekiojimas nebuvo visai be naudos Lietuvos gyvenimui: veikėjai ir šiaipjau žmonės ėmė aiškiai dabar matyti, jog būtinai reikia kas griežta daryti, į darbą stoti drąsiai ir energingai, jog laukti giedros ir nesipriešinti sutartinai yra toliau nebegalima. Tiktai Petrapilio kolonija ir apskritai mažanoriai elementai, ypačiai turtingesnieji inteli-

gentai (valdininkai) ir dvasininkai, gynė, kad ir bevaisiškai, kad nereikią ir dabar erzinti vyriausybės ir reikią leisti jiems rūpintis spaudos dalykais kitu keliu — prašymais ir įvairiomis kitomis tos rūšies priemonėmis.

§ 161. Varpininkai, spiriami ypačiai socialistų demokratų, vis energingiau dirba politikos dirvoje, šviesdami tuo keliu ir keldami prieš vyriausybę žmones. Ima rodytis vis dažniau atsišaukimų į žmones: „Broliai Lietuviai“ (1897), „Tautiečiai!“ (1897), „Broliai ir sesers“ (1899), „Kas turi ausis, teklauso!“ (1900), „Tėvynė pagalbos šaukiasi!“ (1901) ir kitų. Išeina kelerios politinės knygelės: „Lietuviai po maskolių jungu“ (1897), „Maskolių valdžia ir žmonės“ (1898) ir kitos tos rūšies. Mintaujos, Palangos, Liepojaus (1896) ir Šiaulių (1897) mokinių maištai, kuriuose ypačiai šiaušėsi ir kėlė galvas lietuviai; leistiniai vaidinimai Petrapilyje, Rygoje, Palangoje (įgarsėjęs 1899 m. vaidinimas), vėliau ir neleistiniai, be valdžios žinios (nuo 1900 m.) pačioje Lietuvoje; tam tikri susirinkimai neskelbtiniai, šventiniai, sutartiniai, garsingosios Šiaulių gegužinės (kas metai arba ir su pertraukomis per penkiolika metų, ligi Viso Pasaulio karo) ir kiti tokie dalykai, ypačiai nuolatiniai administracijos persekiojimai — visa tat sakė apie tautos sąjūdžio ūgį ir opozitingą sąmoningos visuomenės nusistatymą. Sąjūdis vis smarkiau ir smarkiau plečiasi ir apkrečia pagaliau kitus Lietuvos šviesuomenės sluoksnius, atsiliepia ir Lietuvos rytų pakraščiuose, vienoje kitoje jos rytų apskrityje.

§ 162. Ima krutėti ir Vilniaus lietuviai. Vilniuje vis dažniau apsistoja gyventi atskiri lietuvių šviesuomenės nariai. Susikūrę ima kovoti del lietuvių kalbos bažnyčioje (po ilgų rūpesnių gauna šv. Mikalojaus bažnytėlę, 1901 m.), taiso vakarėlius ir kitas pramogėles, įsteigia pirmą Lietuvoje lietuvių susišelpimo draugiją (1904 m.). Lietuvos mokytiniai, kur buvę kur nebuvę, žiūrėk — ir atsiduria Vilniuje įvairiais savo ir visuomenės reikalais: Vilnius palengva tampa rodomąja lietuvių darbo žvaigžde, to darbo bokšteliu.

§ 163. Visuomenės politikos darbe vis labiau išsiskiria socialistai demokratai ir vis didžiau įgyja įtakos miniose ir šiaipjau žmonių visuomenėje. Pirmuosius kelerius

metus (1896—1899), — sudarius sodiečių ir miestiečių socialistinei demokratų šviesuomenei vieną Lietuvos socialistų demokratų partiją, — Vilniaus socialistų demokratų organizacija (lenkų kultūros žmonės, kalbą paprastai lenkiškai) ir toliau vadovavo darbui, nedaug tesukdama sau galvą sodiečių proletarais (tebekalbančiais lietuviškai gyvenime), o sodžiaus socialistų šviesuomenė dirbo, kaip dirbusi, „Varpo“ įstaigose; ši tenkinosi tik tuo, kad, dirbdama tą darbą, plėtė ir gilino drauge ir s. d. partiją žmonėse.

Vilniaus organizacija redagavo leidžiamus lietuvių ir lenkų kalbomis „Lietuvos darbininką“ (du laikraščiu, 1896—1899, išėjo po tris numerius) ir „Aidą Lietuvos darbininkų gyvenimo“ (1899); išvertė dvejas knygeles — Liebknechto (1896), Šterno (1898), mėgino („Varpe“) polemizuoti su materialistinės pasaulėžvalgos priešininkais. Tą partijos darbo laikotarpį yra apsakę darbadirbiai literatai L. S. D., apsidengę A. lietuvio N. N slapyvardžais, knygutėse, kurioms duota antraštė: „Augis (=Ūgis) darbininkų judejimo Lietuvoje“ (1900 m.).

Sugniužus Vilniaus organizacijai (1899 m.) ir nebedirbant miesto proletariate (kalbančiame lenkiškai), pryšakinės įtakos partijoje įgijo jaunesnioji šviesuomenė, karštai dirbanti ir bendrajame Lietuvos sąjūdyje. Ji, pilna įkarščio, ėmė uoliai plėsti tarptautinio socializmo idėjas sodiečių miniose, ypačiai tuose sluoksniuose, kuriuose buvo dirbusi pirmiau „Varpo“ ir „Ūkininko“ radikalinė šviesuomenė ir savo darbu davusi jiems nusimanymo apie politikos ir kultūros dalykus.

Petrapilio būrelis, tos vietos organizacija (P. L. S. R.), 1899—1900 metais išleido porą brošūrų partijos reikalu.

§ 164. Netrukus pradėjo rodytis spausdintos Amerikoje, bet parašytos Lietuvoje brošūros: Žmogaus (slapyvardžio, rašiusio ir kitais slapyvardžiais) — „Ar socialistas gali būti kataliku?“ (1900 m.), „Baudžiava Lietuvoje“ (vertimas iš Römerio darbo, 1901), „Mūsų dielės“ (Mūsų siurbėlės, 1901), „Kur mūsų išganymas?“ (1902), „Kunigija ir svietiška valdžia“ (1902); Gražio (Jono Biliūno, 1879—1907) — „Užmušimas caro Aleksandro II“ (1903) ir kitos.

Nuo 1901 m. L. S. D. P. ima leisti „Darbininkų Balsą“ (1901—1906), kuriame, be minėtųjų Žmogaus ir Gražio straipsnių, buvo spausdinami dar Kugio Mugio, Apuoko ir kitų straipsniai, Nežinomo, Artojo, Vaiko („Ašis“) apsakymėliai, revoliuciniai Gylio, J. Mėmelės ir kitų eilėraščiai.

Nuo 1902 m. L. S. D. P. leidžia eilę brošūrų, daugiausia verstų iš P. P. S. (lenkų socialistų partijos) leidinių: *Kas iš ko gyvena, Ar dabar yra baudžiava, Ką kiekvienas darbininkas turi žinoti ir atsiminti* ir t. t., Markso, Lasallio, Kautskio. Ėjo ir originalinių knygelių: Gražio — „Iš mūsų praeities“ (1903), Kugio Mugio — „Seniesiems kanauninkams ir pralotams, klebonams ir jauniems kamendoriams“ (1904) ir šis tas kitų. Nuo 1903 m. platinami lietuviški socialistų atsišaukimai; „Jauniems kareiviams“ (naujakariams) ir kiti tos rūšies leidiniai daro didelio įspūdžio skaitytojams.

§ 165. Dirbdami kartu ir įvairiose varpininkų įstaigose, — jas mesdavo tiktai palengvėle, radę visai tinkamo darbo savo partijos įstaigose, — socialistai demokratai turėjo daug įtakumo radikalų mokytiniams, kurie spietėsi aplink „Varpą“ ir „Ūkininką“. Kai kurie senesnieji marksistai, dirbę ilgiau su varpininkais, suėjo paskui į eiles naujai įkurtos (1902) Lietuvių Demokratų Partijos, bet kiti įžymesni varpininkai virto ir Liet. S. D. Partijos nariais.

Tuodu demokratų laikraščiu („Varpas“ ir „Ūkininkas“) spietė aplink save inteligenčiausią ir energingiausią lietuvių visuomenę. Liet. Dem. Partija augdama keitėsi, su ja keitėsi, žinoma, tuojau ir laikraščių taktika, jų linkmė. „Varpas“ vis rečiau kelia savo skiltyse diskusijas del visuomenės dalykų ir ima vis dažniau tiktai informuoti savo skaitytojus apie politikos dalykus. Dailiojoji literatūra, kuri vis daugiau įgyja reikšmės laikraštyje, tarnavo paprastai tendencijai; ji buvo imama daugiausia visuomenės ir politikos feljetonams, tendentingiems gyvenimo vaizdeliams, kovos poezijai.

§ 166. „Varpo“ vadovai ir jo įtakieji bendradarbiai akylai žiūrėjo, kaip plėtojasi revoliucinis sąjūdis rusų visuomenėje ir ką dirba L. S. D. P., vis labiau steigėsi suderinti su jais savo tautos darbą. Iš jų tarpo J. Šidaras, J. Ber-

želis (slapyvardis) domėjosi ekonominiais Lietuvos dalykais (B-o parašyta apie legalinį ir revoliucinį darbą, 1901); tos pačios rūšies dalykais domėjosi P. A-s (Povilas Višinskis, 1875—1906) straipsnyje „Credo“ (1901) ir V. Kapsukas (Vincas Mickevičius), rūpinęsis tuomet lietuvių sąjūdžio istorija. Bitė atstovavo, tarytum, pirmybinei liaudinei ir realistinei „Varpo“ linkmei, didžiai surištai su Kudirkos vardu, bet visuomenės revoliucinėjimas ir ją patraukia į savo pusę (feljetonų „Pasišnekėjimuose“).

„Ūkininkas“ vis labiau nustoja buvęs įmanomu švietimo laikraštėliu: vis mažiau domisi valsčių ir parapijų dalykais, rečiau berašo žmonėms apie igienos, žemės darbo ir gamtos mokslo dalykus, ir virsta palengva revoliuciniu laikraščiu. Švietimo ir kultūros dalykams ir kovai su kunigų pirmavimu dvasios dalykuose leidžiamas dabar naujas mėnesinukas „Naujienos“ (1900—1903).

§ 167. Visuomenės revoliucinė nata girdėti dabar (1900—1904) kaitrioj laikraščių poezijoj, monologuose, vaizdeliuose ir kitur; toji nata girdėti J. Mėmelės, V. Vilko Pilko (vertusio Konopnickę), Šatekšnio, Laukinio, Tilviko, Liepuko ir kitų eilėraščiuose.

Jie nė vienas, be Laukinio (virtusio paskui Jovaru), neiškilo kiek labiau lietuvių poezijoje, o vislusis Liepukas atsidūrė netrukus pačioje klystkelėje — ėmė rašyti „Davatkų gadzinkas“ (1903) ir kitus tos rūšies dalykus, patinkamus tiktai tamsiausiems, visai nesąmoningiems skaitančių žmonių sluoksniams.

§ 168. Ką-ne-ką rašė „Ūkininke“ ir gabiausias to laikotarpio poetas Pranas **Vaičaitis** (teisininkas, 1876—1901), Puškino „Šykščiojo Ritelio“ vertėjas. Jo lirinių eilėraščių ir vertimų rinkinys išleistas Amerikoje 1903 m. antrašte „Eilės“; Petrapily jo vertimai išspausdinti antrašte „Puškin v litovskom perevodie“, 1903 m. *(Puškinas į lietuvių kalbą verstas).*

Žymią dalį „Ūkininko“ poetų ir apskritai bendradarbių ($^1/_3$) sudaro pusinteligenčiai ir gyvena žmonėse savamoksliai.

§ 169. Beletristikoje pasirodo naujų talentų.

Žemaitė yra pradėjusi rašyti varpininkų leidiniuose nuo 1894 m. (žr. § 134). Iš jos raštų tuoj matai, jog ji visai gerai pažįsta savo tarpo žmones, jų gyvenimą, moka gražiai jų kalbą. Su tikrai žmonišku humoru rašo ji realistinius savo kūrinius: „Paveikslus“ (įvairius apsakymėlius, 1899—1901), „Atminimus“ (1902), „Kunigo naudą vėjai gaudo“ (1903), „Sodžiaus vaizdelius“ (1903), „Prie dvaro“ (1903), „Valsčiaus sūdą“ (komedijėlę, 1900) ir kitus.

„Žemaitės raštai“ (pirmasis jos apsakymėlių tomas) išėjo Vilniuje 1914 metais.

§ 170. Tuo laikotarpiu žymiai iškyla ir aiškėja **Lazdynų Pelėda** (Zofija Przybylauskienė). Jos talentas vėliau dar gilėja raštuose: „Našlaitė. (1899), „Kas priešius?“ (1900), „Sugriautas gyvenimas“ (1901), „Judošius“ (1902), „Klajūnas“ (1903.)

§ 171. Gyvenimo dalykų vaizdelius rašo Šatrijos Ragana (Marija Pečkauskaitė). Jos vaizdeliuose labai žymu autorės asmenybė (jos pažiūros į rašomus dalykus). Autorė, vis labiau linkdama į klerikalines sferas, įgarsėja ypačiai „Viktutės“ (1903) apysaka, kurios labai žymi patriotinė katalikiška tendencija.

§ 172. Dailiosios literatūros atgijimo įtakoje buvo ir Bitė (g. 1861 m., žr. § 132). Ji parašė tuo metu apsakymėlius: „Tėvas ir sūnus“ (1900) ir „Nebe pirmas“ (1902). Abiejų apsakymėlių, ypačiai antrojo, kilnus turinys, abiejuose labai žymu autorės gailingumas, jausmingumas, gerų norų pilnumas.

Bitės parašyta scenai „Kova“ (1900). Jos drauge su Žemaite scenai sudėta: „Kaip kas išmano, taip savo gano“ (1904), „Litvomanai“ (1905) ir „Velnias spąstuose“ (1902); bet tie dalykai nėr sceningi, geriau vykęs scenai tiktai „Velnias spąstuose“.

§ 173. Vienas iš gabiausių publicistų spausdina Šventmikio slapyvardžiu tendentingus, bet gana gyvus apsakymėlius iš kunigų gyvenimo — „Parmazonas“ (1897) ir „Smertis“ (1900), del kurių kunigai paskui labai piktinos autorium; daug silpnesnės jo „Pragaro gelmės“ (1904).

Karolius Jakštas davė lietuvių praeities vaizdelį „Vaidilą“ (1902). Kaimų jaunuomenės buvo labai skaitomas ir „Aušt-tant“ (1903), Ježo apysakos „W zaraniu“ perdirbinis.

§ 174. Tikrieji talentai pasirodo liaudinėje populari-zacijoje, kuriai dirba visų srovių žmonės.

Daugiausia dirbo Petras Vileišis (§ 87), parašęs ar tiktai išleidęs kelias dešimtis knygelių; bet jose autorius dabar kitų tarpe pasirodė negalįs visai įmanomai rašyti plačiajai žmonių visuomenei.

Labai žymiai iškyla savo rašiniais S. M. (St. Matulaitis) visuomenės ekonomijos ir gamtos mokslų srityje: „Trūsas ir kapitolas“ (1896), „Apie turtų išdirbimą“ (1900), „Geo-logija“ (1901), „Kaip sutaisytas žmogaus kūnas?“ (1901), „Kaip žmogus gyvena ant žemės?“ (1903). Visi tie rašiniai daugiausia versti iš kitų kalbų.

P. A. (Petras Avižonis) parašo „Apsakymus apie žemę, vandenį ir orą“ (1898), P. A. (P. Ašakaitis, Pr. Mašiotas) — „Pasikalbėjimus apie dangų ir žemę“ (1901). Savo tos rūšies rašiniais autoriai duoda lyg suprasti, jog iš jų turime laukti toliau ir kitų visai įmanomai parašytų žmonėms mokslo dalykų.

Jau minėtas J. Biliūnas parašo gražias knygeles — „Apsireiškimai iš žemės gyvenimo“ (1901). Daktaras An-tanas Vileišis (1866—1919) duoda keletą tikrai naudingų knygelių iš medicinos, igienos ir kitų sveikatos mokslo dalykų. P. M. sudaro labai gerą, pilną rūpestingai suskirstyto mate-rialo „Naują Kalendorių“ (1903—1905).

§ 175. Laikraštyje imama reikalauti vadovėlių, ypačiai elementorių. Plačiai eina Aišbės „Naujas elementorius“ (1900), kurio tuoj pasirodė ir kiti leidimai. „Varpas“ spausdina trumputę „Lietuvišką gramatikėlę“ (1898), iš kurios tuoj iš-auga skyrium išspausdinta (1901) Petro Kriaušaičio (J. Jab-lonskio) „Lietuviškos kalbos gramatika“ (etimologijos ir sintaksės mišinys), parašyta „skaitytojams ir rašytojams“. Savo gramatika autorius nustato ir rašybą, kurios laikosi toliau daugumas laikraščių.

§ 176. Tautos ūgis, besiplėtodamas lietuvių visuome-nėje, sukėlė ir dvasininkus į tautos darbą, privertė ir juos,

dirbant darbą, skaitytis su tais padariniais, kuriuos buvo padarę žmonėse pažangieji elementai. Susirūpinusi siaurais tikybos dalykais, aiškiai dievota „Apžvalga“ jų patenkinti nebegalėjo, ir šit dar tebeeinant „Apžvalgai“ būrelis kunigų įsisteigė naują mėnesinuką — „Tėvynės Sargą“ (1896—1904), kurio pryšakyje (1897—1902 m.) stoja atsargokas publicistas Vaižgantas (kun. Juozapas Tumas, g. 1869).

Tas laikraštis, kaip ir „Apžvalga“, kovojo „su trimis didžiausiais lietuviškumo priešais“ — su vietine Rusų administracija, žydais ir „lietuvių išgamomis“, į kuriuos skirdavo, viena, „lenkomanus“ (lenkininkus), antra — „bedievius ir socialistus“, bet sergėjosi apžvalgininkų taktikos — nebesmerkė, nebeplūdo taip smarkiai savo priešininkų.

§ 177. „Tėvynės Sargas“ išrasdavo, kad nereikią pykdyti vyriausybės, kad ją pykdydami žmonės nepasiekią savo tikslo, tik patys sau kenkią, kad tuo esanti nusikaltusi ir neatsargi „Apžvalgos“ taktika. Mėnesinukas buvo daug kartų pasakęs, kad nereikią revoliucijos kelti, kad radikalinė šviesuomenė negerai daranti revoliucinizuodama žmones, kad tas kilimas prieš valdžią nesutinkąs ir su katalikų mokslo pagrindais; buvo ne kartą aiškiausiai pabrėžęs savo lojalingumą vyriausybei. „Tėvynės Sargas“, taip žiūrėdamas į vyriausybę, steigėsi betgi suraginti žmones, kad priešintųsi neveikiamai, bet griežtai visokiems vietinės administracijos įsakymams ir padarymams, kurių tikslas buvo rusinti ir pravoslavinti lietuvius; todel mokyklų srityje kurstė savo straipsniais žmones neleisti savo vaikų į vyriausybės mokyklas ir neduoti joms lėšų, kol nebus mokoma jose lietuvių kalbos ir kol mokys, kaip tuomet, mokytojai pravoslavai: mūsų mokyklų mokytojais turį būti mūsų krašto žmonės, katalikai.

Rūpindamasis, kaip ir „Apžvalga“, tuo, kad lietuviai galėtų gyvendami visai neprivalyti žydų, kad mokėtų verstis ir be jų pagalbos, „T. S.“ betgi neturėjo neapykantos visai žydų giminei ir reikalavo, kad krikščionys tiktai energingai, ramiu būdu imtų konkuruoti su žydais, kad turtingesnieji ūkininkai (vėliau bendrovės) steigtų patys savo reikalams sankrovas ir platintų amatų mokslą krikščionių visuomenėje, kad tas krikščionių mokslas vis gilėtų ir žmonės, jo turė-

dami, galėtų patys kaip reikiant verstis gyvenime prekyba ir amatais. Kad „Tėvynės Sargas“ nebūtų vertęs savo skiltyse ir „Talmudo mokslo“, sunku būtų atskirti jo santykis su žydais nuo to nusistatymo jiems, kurį buvo pasiėmusi pasaulininkų šviesuomenė, dirbusi „Szviesoje“ ir „Ūkininke“.

§ 178. „Tėvynės Sargo“ santykiai su radikaline šviesuomene nebuvo vienodi: redakcija svajojo apie visų mokytinių sutraukimą į vieną tautos darbą, einantį katalikų tikybos nustatytais pagrindais, ir savo taktu steigės išmintingai tiesti kelią, kuris turėjo suartinti laikraštį su varpininkais, bent su jų dalimi. Bet čia susidūrė dabar su priešingu daugumos „Tėvynės Sargo“ šviesuomenės veikėjų nusistatymu: „Tėvynės Sargo“ žmonėms, dirbusiems laikraščio darbą, geriau tiko nepaini „Apžvalgos“ taktika.

Redakcija steigėsi varyti polemiką padoriai, nespausdino, kiek galėdama, piktų, įžeidžiamų, skaudžių savo priešininkams straipsnių. Bet rašytojai atsiųsdavo polemikai visokių straipsnelių, redakcijai tekdavo ir jais naudotis, sunku buvo pagaliau ir redakcijai iškęsti netarus kur piktesnio žodelio: kartais pasirodydavo laikrašty ir straipsnių, atmenančių skaitytojui „Apžvalgos“. laikus, iškirstų varpininkams, tiems „bedieviams“, kurie nieko priešinga neturį prieš Lietuvos žmonių pravoslavinimą ir rusinimą, ir socialistams, kurie tuo tesiskirią nuo paprastų vagių ir plėšikų, kad, laikydami save dideliais ponais, lotynišką vardą sau duodą . . .

§ 179. Vyskupijos valdžiai „Tėvynės Sargas“ netiko tuo, kad laikrašty maža tebuvo kalbama apie pačios tikybos dalykus; netiko valdžiai ir tas, kad laikraštis ėjo lyg visai nepareinamai nuo dvasinės vyresnybės ir įtakiųjų Lietuvos žemininkų, kad laikraštis nesiskaitydavo su jų pažiūromis, rašydamas ir apie parapijų kalbos dalykus.

Vaižgantas turėjo pagaliau pasitraukti — nustoti vadovavęs, ir laikraščio visa taktika radosi tokia, kokios reikalavo dvasinė vyresnybė ir norėjo daugumas „T. Sargo“ srovės rašytojų. Toliau rašoma buvo daugiau apie pačios tikybos dalykus ir smarkiau spyriuojamasi su „bedieviais“ ir socialistais.

§ 180. Vaižgantas, steigdamasis atsargiąja taktika nuginkluoti savo priešininkus, rūpinosi drauge ir tuo, kad laikraštį plačiausi Lietuvos sluoksniai skaitytų. Įmanomas turinys, gyvas, aiškus stilius, praktiniai rašteliai (apie blaivybę, apie rūkymo žalingumą, apie ligas, žemės darbo, daržų ir bičių mokslą), istoriniai rašteliai (įvairių kunigų, ypačiai lietuvių, gyvenimo aprašymai, materialai plačiai branginamo vyskupo Valančiaus biografijai . . .), pasakėčios, eilėraščiai, apsakymai, komedijėlės, apstas mokamai sugrupuotų korespondencijų iš įvairių Lietuvos vietų — visa tat lenkė į laikraščio pusę žmonių sluoksnius, ne tiktai kunigiškai nusiteikusius, bet ir tuos, kurie buvo kiek toliau nuo dvasininkų įtakos. Daugybė energingų vėliau demokratų ir socialistų veikėjų, išėjusių iš sodžiaus savamokslių, buvo pradėję savo mokslą eiti iš „Tėvynės Sargo". Laikraštis, išplatintas iš pradžių beveik išimtinai Žemaičiuose, paskui buvo įgijęs gerą vardą, plačiai skaitomas ir kitose Lietuvos dalyse.

§ 181. „Tėvynės Sargas", skiriamas daugiausia žmonėms (liaudies sluoksniams), ne kartą turėdavo savo reikalui ir mažiau įmanomo žmonėms materialo. Buvo jo jaučiamas ir inteligentų laikraščio reikalingumas. „T. Sargo" srovės žmonės pradėjo leisti ketvirtinuką (trimėnesinuką) „Žinyčią" (1901—1902), kuri nuo 1903 m., susidėjusi su amerikiečių „Dirva" (ketvirtinuku), sudarė paskui „Dirvą—Žinyną" (1903—1904). Nors laikraštis šviesuomenei nedaug turėjo apskritai vertės, bet jame, kaip ir „Tėvynės Sarge", pasirodydavo kartais ir vertingesnių darbų.

§ 182. Buvusis „Apžvalgos" bendradarbis, darbštus Dėdė Atanazas (kun. J. Pakalniškis), be publicistinių straipsnių, rašydavo ir naturalizmo prisisiurbusių, ne visai tendentingų apsakymų — „Obrusiteliai" (1898), „Kaimynai" (1900), „Amerikietis" (1900) „Kandidatas į kunigus" (1900), „Paveikslėliai iš sodos" (1904) ir kiti, — kuriuose gyvai apsakė žmonių visuomenės gyvenimo santykius, jų politinius ir kaimyninius sodžiaus gyvenimo dalykus.

§ 183. Savasis (Vincas Pietaris, gydytojas, 1850—1902) taip pat dar „Apžvalgoje" ėmė rašyti. Geriausias jo to meto apsakymas yra, rodosi, „Anuo metu" (1894). Vėlesniuose

savo liaudiniuose apsakymuose — „Keidošių Onutėje“ (1899) ir „Kelionėje“ (1902—1903) — autorius išplėtojo savo apsakomąjį ir aprašomąjį talentą, bet prislėgtą, deja, publicistinės tendencijos (klerikalinės antisemitinės).

Geriausieji jo talento pažymiai — lengvas stilius ir aprašo vaizdingumas — išeina aikštėn visoj savo pilnumoj „Algimante“ (jo 5-tomai išleisti tiktai 1904—1906), istorinėje apysakoje iš XIII amžiaus, ir jo paties gyvenimo atsiminimuose („Iš mano atsiminimų“, 1905); bet negalėjo jie iškilti „Kovoje ties Žalgiriais“ (1906), istorinėje keturių aktų dramoje.

§ 184. Šatrijos Ragana ir N. (moteriškės slapyvardis) davė kelis gražius apsakymus vaikams ir liaudies žmonėms.

Vaižgantas mėgina savo pajėgas, ne visada laimingai, liaudies komedijoje — išleidžia scenai „Vaizdelius“ (rinkinėlį, 1902).

Petliukas (P. Pundzevičius) parašė labai mėgstamą paskui lietuvių scenoje „Neatmezgamą mazgą“ (komedijėlę, 1901).

Gal ne visai sceningą ir vietomis be reikalo smulkmingą, bet giliau apgalvotą dramą davė V. Bevardis (slapyvardis) veikalėlyje „Laimė iš svetur“ (1901).

§ 185. Poezijoje apžvalgininkams Maironiui ir A. Jakštui vis dar nebuvo lygių. Iš jaunesniųjų poetų išsiskiria Margalis (slapyvardis), talentas ne visai menkas, bet nenusistojęs („Volungė“ 1900, 1907). Kreipė į save dėmesį ir M. Balandis (slapyvardis); buvo kilstelėję dar Aldonas (kun. Juozapas Lydeikis, 1858—1898) ir Dagilėlis (slapyv.), parašęs „Dainas ir sakmes“ (1903). Rašo jie daugiausia pasakėčias.

§ 186. Gabiausi „Tėvynės Sargo“ ir „Dirvos — Žinyno“ publicistai buvo: Vaižgantas, A. Jakštas, socializmo „supleškintojas“ kun. Antanas Kaupas, parašęs „Socializmo silpnas puses“ (1903), Dėdė Atanazas ir kiti.

Suėjus šimtui metų nuo vyskupo Valančiaus gimimo, „Tėvynės Sargas“ ir „Žinyčia“ išleido įdomių ištraukų iš jo „Namų atminimų“ ir „Įvairybių“, atspausdino ir vienas kitas jo knygeles: „Paaugusių žmonių knygelę“ (1902),

„Palangos Juzę“ (1902) — Prūsuose, „Pasakojimą Tretininko“ (1901) — Amerikoje.

§ 187. Savo pagrindiniais principais, kaip matėm, giliai skyrėsi tarp savęs trys didžiosios lietuvių minties linkmės — klerikalinė (kuniginė)*), demokratinė ir socialistinė (socialistinė demokratinė). Bet lenkų visuomenėje, kuri tų mūsų linkmių nežinojo ir neskyrė, visus lietuvių veikėjus pažymėdavo tiktai bendru „litvomanų“ vardu, visus mus laikydavo nesukalbamais lietuvių nacionalistais. Nacionalistais įtardavo ir socialistus demokratus, kurie turėjo del to polemizuoti ir partinėje savo spaudoje su lenkų socialistais (su P. P. S.). Radikalinė (demokratinė) lietuvių šviesuomenė, — pažymėdama lietuvių spaudoje, kad ji, eidama demokratų principais, nieko bendra neturinti su šovinistiniais lenkų lietuvių ginčais, kad ji esanti lietuvių demokratų srovė, — šalinosi nuo polemikos lenkų laikraščiuose ir tenkinosi daugiausia tuo, jog informavo lenkų visuomenę apie lietuvių sąjūdžio ūgį ir jo reiškinius; apie lietuvių dalykus ji rašinėjo „Krajuje“, „Ogniwe“, užsienių laikraščiuose.

Juozapas Albinas Herbačiauskas, autorius brošūros „Odrodzenie Litwy wobec idei polskiej“ (Lietuvos atgijimas ir lenkų idėja, 1904), įsteigė Krokuvoje „Rūtą“ (lietuvių draugiją), kuri lenkų visuomenei duodavo žinių apie jaunosios Lietuvos raštus, jos sroves ir kultūrą. Krokuvoje taip pat pasirodė versta iš vokiečių kalbos J. Schiecoppo lietuvių kalbos gramatika mokslo pradžiai („Gramatyka litewska początkowa“, 1902), kuri daugeliui palengvino pramokti lietuvių kalbos ir pažinti lietuvių literatūrą.

„Tėvynės Sargo“ šviesuomenė noromis imdavo polemizuoti su lietuvių sąjūdžio antagonistais, ypačiai su žeminin-kais ir dvasine Vilniaus vyresnybe, skirdama tam nemaža vietos savo spaudoje. Lenkų kalba polemizavo su jais

*) Taip vadino ir dažnai tebevadina tą srovę priešininkai; ji pati, sudariusi vėliau „krikščionių demokratų partiją“ ir „katalikų sąjungą“, to vardo bendrajai savo linkmei neduoda. Anais laikais tos linkmės žmonės patys save vadindavo, rodosi, dažniausiai „katalikais tautininkais“.

A. Jakštas brošiūroje: „Głos litwinów do młodej generacji magnatów i szlachty“ (Lietuvių atsišaukimas į jaunąją magnatų, dvarininkų ir bajorų generaciją, 1903); del jos atsiliepė vienas kitas tos generacijos balsas lenkų laikraščiuose, brošiūroje „Przenigdy!“ (Niekumet, 1903) ir kituose rašiniuose.

§ 188. Iš lenkų balsų lietuvių spauda išskyrė daktaro Henriko Geršinskio balsą „W kwestji polsko — litewskiej“ (Lenkų ir lietuvių klausimu). Profesorius Baudouin de Courtenay išspausdino — „Kwestja alfabetu litewskiego w państwie rossyjskiem i jego rozwiązanie“, 1904 (Lietuvių raidyno dalykas Rusų valstybėje ir jo išsprendimas).

Apskritai kalbant, einamu laikotarpiu matome lenkus dar labiau, nekaip pirma, domintis lietuvotyra, ypačiai etnografija ir kalbos mokslu. Krokuvos mokslų akademija išleidžia — *Lietuvių dainų gaidas* („Melodje ludowe litewskie“), kun. Antano Juškos surinktas, d. I. 1900, prof. Jono Rozvadovskio *Lietuvių kalbos plotą Vilniaus gubernijoj* („Obszar języka litewskiego w gub. Wileńskiej“, 1898). Krokuvoje pasirodo tuo laiku M. Hryškevičiaus išversta į lenkų kalbą M. Valančiaus *Žemaičių Vyskupystė* („Biskupstwo żmudzkie“, 1898). Zigmuntas Cielichovskis, kurs 1890 m. buvo išleidęs Akelaičio „Lietuvių kalbos gramatiką“ (lenk.), 1897 m. išspausdino Poznanėje „*M. Mosswida* Vojtkuna przekład litewski pieśni: *Te Deum laudamus*, z r. 1549“ (M. Mažvydžio giesmės *Te Deum laudamus* lietuviškąjį vertimą).

Varšuvos ir Galicijos laikraščiuose išspausdina savo darbus Lietuvos gyventojai: Jonas Vitortas (Vytartas) — „Zarysy prawa zwyczajowego ludu litewskiego“ (Lietuvių įprotinės teisės bruožai), 1898, Mykolas Brenšteinas — „Telsze“ (Telšių m. istorija), 1903 m. ir kiti.

Profesorius A. Brückneris išspausdino savo istorinį ir mitologinį raštą „Starožytna Litwa“ (1904). Liudvikas Krzyvickis (g. 1859 m.) jau tuo laiku tyrė Lietuvos piliakalnius (*Żmudź starożytna*, 1906 m.). Jonas Kazimieras Kochanovskis istorinėje studijoje „Witold Wielki książe litewski“ 1900) su tikrąja užuojauta senovės pagoninei Lietuvai nu-

piešė Lietuvos karžygio (Vytauto, didžiojo Lietuvos kunigaikščio) vaizdelį.

Juozapas Bielinskis (gydytojas, g. 1848 m.) dideliame *Vilniaus universiteto* darbe „Uniwersytet Wileński 1579—1831“ (trys tomai, 1899—1900), kad ir nepalankiai žiūrėjo į Vilniaus universiteto laikų „lietuvius chlopomanus“, kurių buvo ir universiteto mokinių tarpe, bet Lietuvos civilizacijos įvykiams iškėlė aikštėn labai svarbių dalykų.

§ 189. Maksvos prof. Viktaras Porzezinskis (g. 1870), kilimo lenkas, bet rusų mokslininkas, toliau varydamas savo pirmatako (pirmapėdžio) prof. Fortunatovo darbus, parašo *Pastabas lietuvių kalbos dialektologijai* („Zamietki po dialektologii litovskavo jazyka“, 1896) ir lyg suartina lenkų ir rusų lietuvių kalbos tyrėjus. Petrapilio mokslų akademija išleidžia kun. Antano Juškos *Lietuvių kalbos žodyną* („Litovskij slovar'“ I d. — 1897, II d. — 1902). Petrapilio universitetas išleidžia — Jokūbo Vuikos, kun. Mikalojaus Daukšos vertimo, *Katalikų Postillą* („Postilla Catolicka“, 1904) ir E. Volterio „Lietuvišką Chrestomatiją“ (I d.—1901, II d. — 1903). Geografinė Draugija išleidžia S. Baltramaičio *Bibliografinių materialų rinkinį Lietuvos geografijai . . .* („Sbornik . . .“) su *Sąrašu lietuviškų knygų nuo 1553-jų ligi 1903 m.* („Spisok . . .“), sunkaus ir ilgų metų darbo vaisių (išleistą antru kartu 1904). Latvis Jokūbas Lautenbachas, Dorpato profesorius, dirba liaudinei lietuvių ir latvių poezijai; išeina jo *Lietuvių latvių liaudinės kūrybos bruožai* („Očerki iz istorii litovsko-latyšskavo narodnavo tvorčestva“, 1896).

Rusų istorininkai ir toliau tiria Lietuvos visuomenės ir teisės įvykius: prof. M. Liubavskis išleidžia *Lietuvių Rusų seimą* („Litovsko-russkij seim“, 1900), Lappo — *Didžiąją Lietuvos kunigaikštystę 1569—1586 m.* („Velikoje kniažestvo litovskoje“, I-tomas 1901), prof. Mykolas Dovnar-Zapolskis — *Lietuvos Rusų valstybinį ūkį Jogailaičių metu* („Gosudarstvennoje choziaistvo Litovskoi Rusi pri Jagellonach“, 1901), Mykolas Jasinskis — *Didįjį Lietuvos tribunalą* („Glavnyj litovskij tribunal“, 1901), Mikalojus Maksimeiko — *Lietuvos Rusų valstybės seimus ligi Liublino unijos* („Seimy

litovsko - russkavo gosudarstva do Liublinskoj unii", 1902); tiria rašo ir kiti. Prof. A. Pogodinas, kurs noromis dirba Lietuvos archeologijai, etnografijai ir filologijai, išleidžia 1902 m. sąžiningą savo darbą iš naujosios Lietuvos istorijos — *Vilniaus mokslo apygardą* („Vilenskij učebnyj okrug 1803—1811").

Nesimpatingą tendencijos atžvilgiu darbą, bet turintį kiek materialo iš Lietuvos įvykių po sukilimo metų, davė buvusis Vilniaus mokslo globėjas J. Kornilovas (1811—1902) savo *Rusų dalykais šiaurės (vasaros) vakarų krašte* („Russkoje dielo v sievero zapadnom kraje", 1900).

§ 190. Vokiečių mokslas nebevaidina dabar vadaujamos rolės, kaip pirmiau. Pasirodo tiktai smulkių straipsnelių iš filologijos arba etnografijos (daugiausia Prūsų Lietuvos), beveik nieko iš istorijos. Vos bekirpšanti „Lietuvių mokslo draugija" (Litauische Literarische Gesellschaft) Prūsų Lietuvoje vis rečiau leidžia savo *Pranešimus* (smulkius darbus Aleksandro Kuršaičio, Jono Sembrzyckio, Vilhelmo Gaigalaičio, Endrikio Bernholdo ir kitų), skyrium išleidžia Kristupo Jurkšaičio — *Lietuvių pasakas ir žmonių apsakymėlius* („Litauische Märchen und Erzählungen", 1898) ir rašinį mūsų etnografijai „Kaip senieji lietuvininkai gyveno" (1904). Darbštus Prancas Tetzneris, surinkęs daug archyvinių dalykų apie Duonelaitį, didesniame savo darbe, antrašte *Slavai Vokioje* („Die Slaven in Deutschland", 1902), paskyrė tam tikrą straipsnį ir Prūsų lietuviams.

§ 191. Lietuvių mokslas, ypačiai filologija ir etnologija (kalbotyra ir tautotyra), plėtojasi palengva, kovodamas su išorės kliūtimis ir neturėdamas savų mokslo įstaigų. Aplink kun. Jaunių spiečiasi ypačiai kunigai ir Petrapilio jaunuomenė, su Jablonskiu dirba daugiausia mokslo jaunomenė, tirianti su įkarščiu, kiek mokėdama, įvairias lietuvių kalbos tarmes, iš žmonių kalbos renkanti materialus žodynui ir gramatikai, varanti palengva iš rašomosios kalbos brukamas jai rašytojų plunksnomis svetimybes ir ypačiai nevykusiai nukaltus naujadarus.

Tautotyros srityje jaunuomenė renka dainas, gaidas, žymisi žmonių papročius ir įpročius, antropometriškai

matuoja žmones ir ką suvaikiusi spausdina rusų, ne vokiečių arba lenkų, moksliniuose laikraščiuose. Tą darbą atsidėjęs dirba ir gyvenąs Bulgarijoje gydytojas Jonas Basanavičius (vienas iš „Aušros“ įsteigėjų). Jo išeina „Lietuviškos pasakos“ (I — 1888, II — 1902), „Lietuviškos pasakos“ (4-tomai, 1903—1905), „Ožkabalių dainos“ (2 tomu, 1902), „Iš gyvenimo vėlių bei velnių“ (1903).

Ir. Jonas (kun. Jonas Žilinskas) parašo „Gudus ir Lietuvius“ (1900; vadinamojo mokslo čia maža tėra). Savasis (V. Pietaris) be kokio tam tikro mokslo (ir sėkmės) parašo archeologišką ir lingvistišką rašinį, kuriam duoda vardą „Lietuviai amžių glūdumose“ (1894). Vis labiau toldamas nuo visuomenės darbo, Jonas Šliūpas ėmė dirbti Lietuvos istorijai, leisti iš įvairių negilių, paviršium tetirtų savo šaltinių silpnas kompilacijas: „Latvių tauta kitą kart ir šiandien“ (1900), „Lietuvių protėviai Mažojoj Azijoj“ (1899), „Lietuvių tauta senovėje ir šiandien“ (3 t. ligi 1794 m., I — 1904, II — 1905, III — 1908, IV — 19-sis amžius, 19...).

§ 192. Visus tuos lietuvių leidinius, spausdintus lotynų raidėmis ir pirmiausia tuo nusikaltusius Lietuvos administracijai, smarkiausiai persekiojo Lietuvoje rusų valdžia. Savo muitinėse toji valdžia sukonfiskavo tuo metu daugybę egzempliorių mūsų leidinių: nuo 1891-jų ligi 1894 m. — 37,718 egzempliorių, nuo 1894-jų ligi 1896 — 40,335 egz., nuo 1897 ligi 1899 — 39,024 egz., nuo 1900 ligi 1902 — 56,182 egz., neskaitant tų egzempliorių, kuriuos buvo sukonfiskavusi policija, bekratydama žmones privatiniuose namuose, suiminėdama skaitytojus. Visi, kuriuos nutverdavo belaikant užsienių leidinius arba kuriuos tiktai įtardavo rašinėjant į užsienių laikraščius ir spaustuves, gabendinant iš užsienių draudžiamus leidinius, platinant arba tiktai laikant „lotyniškai lietuviškus“ spaudinius, būdavo administracijos smerkiami kalėti, atiduodami policijai prižiūrėti arba būdavo ištremiami į Rusų gilumas. Kad ir kaip buvo draudžiami tie užsienių leidiniai, jie vis delto platinosi tūkstančiais egzempliorių, o negausingi lietuviški vyriausybės leidiniai, kurie buvo rusų raidėmis spausdinti, pelėjo dulkėjo arba ir visai niekais eidavo valsčių raštinėse ir mokyklų inspekcijose; tie rusų darbo

egzemplioriai, kurie buvo žmonėms brukte brukami, buvo tų pačių žmonių deginami arba šalin metami su pasibiaurėjimu.

§ 193. Vyriausybės sferose vis labiau ėmė abejoti lotynų raidžių smerkimo tikslingumu, juo labiau, kad lietuvių visuomenė, — nesileidžianti tuo atžvilgiu į kokius kompromisus, bet žiūrinti į savo užsienių spaudos darbuotę, kaip į būtinai reikalingą tuo tarpu savo vargą, — stengėsi ir betarpiškai tas sferas nulenkti ar perkalbėti. Kas metai į vyriausybės raštines iš įvairių Lietuvos valsčių sueidavo daugybė prašymų, kad būtų pagaliau leidžiama ir mums spauda.

Spaudos dalykas keliamas dabar Petrapily mokslo draugijose, suvažiavimuose ir t. t.; tam dalykui lietuviai gauna rusų tarpe įtakingų darbuotojų — profesorius Lamanskį, Fortunatovą, Šachmatovą ir kitus. Jį kelia argumentuoja rusų spaudoje; ima karštai ginti lietuvių reikalą laikraštis „S.-Peterburgskija Viedomosti“, redaguojamas kunigaikščio Espero Uchtomskio, ir kiti rusų laikraščiai. Visą uždraudimo žalingumą išrodo rašytojai, kurie svarsto jį valstybės, švietimo, mokslo atžvilgiu; mokslo atžvilgius gražiausiai išdėjo vyskupas Baranauskas pristatytame mokslų akademijai dar 1878 m., bet jos išspausdintame tiktai 1898 m. rašte „Zamietki o litovskom jazykie i slovarie“ (Pastebėjimai apie lietuvių kalbos žodyno dalykus).*)

§ 194. Vienas kitas mėgina užuolankomis, apeidamas bendrąjį valdžios draudimą, gauti atskirais nužiūrėtais atsitikimais leidimą spausdinti lietuviškus tekstus lotynų raidėmis, tokius tekstus, kurie galėjo betgi išsiplatinti plačiau žmonėse; toks spausdinimas buvo priešingas 1880 m. „įstatymui“, kurs buvo išskyręs raidžių atžvilgiu tiktai mokslo leidinius (žr. § 84). Teismo bylose steigėsi vieni kiti išrodyti uždraudimo neteisėtumą. Taip antai, inžinierio Antano Maciejauskio 1900—1902 m. buvo iškelta byla vyriausiosios spaudos

*) Vyskupo „Pastebėjimai“, apie kuriuos čia pasakyta, akademijos išspausdinti be tų smulkmenų, kuriomis buvo išrodomas rusų raidžių netikimas lietuvių kalbos raštams: tas smulkmenas akademija, spausdindama mokslo darbą, išrado, matyti, ne visai mokslingomis ar tiktai nereikalingomis dabar (pačiame 19-jo amžiaus gale).

dalykų valdybos direktoriui del sukonfiskavimo išleisto Petrapilyje lotynų raidėmis Lietuvos ir latvių žemėlapio (del „žemlapio lietuviškai-latviško krašto," 1900). Buvo iškelta tam pačiam reikalui ir Povilo Višinskio byla 1902—1903 m. del sukonfiskavimo išlipdytų Kauno žemėje afišų, kuriose buvo pranešama žmonėms apie turintį būti Mintaujoje lietuvių vaidinimą (afišos buvo išspausdintos Mintaujoje lotynų raidėmis). Abidvi bylos (del „žemėlapio", del „afišų", ne del „knygų") pasibaigė palankiu lietuviams senato sprendimu.

§ 195. Spaudos uždraudimo nenaudą ėmė rodyti vyriausybei ir vietinė Lietuvos valdžia. Susirūpino pagaliau tuo mūsų ir savo vargu ir vyriausioji valdžia.

Švietimo ministerijoje del mūsų spaudos reikalo suka sau galvą mokslo komitetas kuriam jo narys, dirbąs lietuvių latvių mitologijai ir tautosakai, latvis Enrikas Vissendorfas 1898 m. pristatė didelį ir išsemiamą referatą lietuvių raidyno naudai: „Ob upotreblenii latinskavo šrifta v litovskoj pismennosti" (Apie lotynų rašmenų vartojimą lietuvių raštuose); jį išsiversdino ir tuoj kitais metais išsispausdino „Varpas" ir „Tėvynės Sargas".

Į vidaus dalykų ministeriją 1903 m. Vilniaus generalgubernatorius kunigaikštis Sviatopolk Mirskis atsiųsdino savo raštinės direktoriaus A. Charuzino atskirą memorialą, kuriuo taip pat buvo tariamas gyvas paskutinis žodis apie mūsų spaudos raides.

1904-jų metų gegužės m. 7 d. caras patvirtino ministerių komiteto nusprendimą, kuriuo buvo paliepta leisti vartoti lietuvių raštuose ir lotynų raidės.

§ 196. Tautos sąjūdis Prūsų Lietuvoje vis buvo silpnas. Buvo kiek sukėlęs prūsus tiktai M. Jankaus laikraštėlis „Saulėteka" (1900—1901), ganą gyvai ir įdomiai jo redaguojamas. Minėtas pirmiau V. Kalvaitis išspausdino didelį tomą „Prūsijos lietuvių dainų" (1905), jo paties surinktų arba ir jo pirmapėdžių jau spausdintų.

Einant vis menkyn ir menkyn „Birutės" draugijai, į to laikotarpio galą ima žymiai plėstis jaunesnė už ją „Lietuvių Giedotojų Draugija", vadaujama Vilhelmo Storostos, kurs netrukus labai žymiai iškyla Vydūno vardu lietuvių

raštuose. Apie mūsų teosofą poetą Vydūną (g. 1867) teks daugiau kalbėti vėliau, smulkiau rašant jau apie paskutinį mūsų raštų istorijos laikotarpį.

1896—1904-ais m. yra pasirodę lietuviškų leidinių per 630; jų tarpe išspaudsdinta Amerikoje per 250, gotinėmis raidėmis — apie 100.

---

§ 197. Nuo 1904-jų m. lietuvių visuomenės gyvenimas įeina į „normalines“ vėžes, kokias duoda Rusų politinė santvarka visiems nerusamš.

Ėmę nebeginti vartoti lietuviams lotynų raides raštuose (1904 m.), rusai norėjo tuo sutūrėti ar sustabdyti tą nemalonią jiems mūsų raštų srovę, kuri vis labiau leido savo šaknis Lietuvos žmonėse.

Pirmaisiais naujojo laikotarpio metais kovojo daugiausia tarp savęs politinės mūsų partijos, nusistatydamos ir organizuodamos tautoje savo darbą naujose, neišmėgintose dar aplinkybėse.

§ 198. 1904-jų m. gale vyriausybė leidžia Petrui Vileišiui leisti pirmąjį lietuvių dienraštį — „Vilniaus Žinias“. Pradžioje matome dirbant laikraštyje būrelį demokratų srovės žmonių, pasirodo straipsnių ir socialistinės spalvos, bet po kiek laiko įsigali aplink laikraštį tautininkai ir būsimieji krikščionys demokratai („dešinioji“ mūsų srovė). Netrukus ima eiti kiti laikraščiai, kitų spalvų — Vilniuje, Kaune, Seinuos, Rygoje . . . Pusėje 1914 metų ėjo daugiau kaip 65 lietuviški įvairių visuomenės linkmių ir politikos atspalvių laikraščiai: 25 Didžiojoje Lietuvoje, 15 Prūsų Lietuvoje, per 25 Šiaurės Amerikoje, 1 Skotijoje.

Apie mūsų laikraščių to meto sroves, apie tų srovių didėjimą ar menkėjimą teks kiek vėliau skyrium pakalbėti: čia mums rūpėjo trumpai aprašyti mūsų raštų istorija tiktai ligi 1904-jų m.

§ 199. Literatūroje žymiai dirba pradžioje Jonas **Biliūnas** (1879—1908). Jo išeina „Liūdna pasaka“ (1908) iš 1863-jų metų sukilimo laikų. Žymiai iškyla tebedirbąs lietuvių literatūroje **Vydūnas** (žr. § 196), leidęs kiek laiko

savo „Šaltinį“ (1905—1909), „Jaunimą“ (1911—1914), „Naujovę“ (1915), entuziastas garbintojas senovės Lietuvos, su savo „Probočių šešėliais“ (1908), „Amžina ugnim“ (1913), „Mūsų laimėjimu“ (1913) . . . Aukštai iškyla ir Vincas **Krėvė** (slapyvardis) su savo „*Šarūnu*, Dainavos kunigaikščiu“ (1910—1911), „*Kerdžium*“ ir kitais kūriniais. Su jais kyla ir daug kitų: Ignas *Šeinius* (slapyvardis), *A. Vienuolis* (sl.), Liūdas *Gira*, *Putinas* (sl.) ir kiti; bet apie naująją mūsų lieteratūrą ir jos atstovus — raštų istorijoje bus kalbama tiktai vėliau.

Mėgėjų teatras apsiaučia provinciją, pasiekdamas vietomis ir tamsiausius jos kampelius. Repertuarui imami daugiausia vertimai, bet ir čia jau iškyla savi autoriai: *Žemaitė*, *Žemkalnis* („Blinda“ 1908), *Šiaulėniškis* („Sparnai“ 1908) ir kiti.

§ 200. Mokslo žmonės dirba ypačiai lietuvių kalbai, tautosakai, literatūrai ir istorijai, spiesdamiesi daugiausia Vilniaus Lietuvių Mokslo Draugijoje (nuo 1907-jų m.), kurios pryšakyje stovi didžiųjų nuopelnų dr. Jonas Basanavičius.

Iš mokslo vadovėlių, skiriamų mokyklai, be pradžios mokslo vadovėlių, išeina kun. Kaz. Jauniaus *Lietuvių kalbos gramatika* (1911), Rygiškių Jono (J. Jablonskio) *Lietuvių kalbos sintaksė* (1912), S. Mečiaus *Žemės aprašymas* (1906), Pr. Mašioto ir kitų *Aritmetikos uždavinynai* . . . Daugumas vadovėlių Vilniuje ir kitur ėmė eiti tiktai po 1915 metų, jau išėjus iš Lietuvos rusams. Vadovėlių leidimą yra paėmus į savo rankas ypačiai Lietuvių Mokslo Draugija. Su vadovėliais ėjo įvairios chrestomatijos, vaikų knygelės ir kiti tos rūšies rašiniai.

Kas kada visai gera yra išleista naujuoju laikotarpiu mokslo vadovėliams, ko šiam reikalui tebetrūksta — bus pažymėta ir įvertinta tiktai vėliau. Visai aišku tuojau betgi vienas dalykas: ligi šiol labai maža teturim gerų rašinių mokyklų bibliotekoms ir žmonių skaitykloms.

NB. Mūsų rašyba svetimiems mūsų žmonių kalbai garsams nėr nusistojusi. Nenusistojusi mūsų rašyba ir tikriniams kitų kalbų vardams (Błoński, Stryjkowski, Przepiórkowski, Łyk, Verdun, Goethe, Schiller, Leskien . . .): kokio nuoseklumo šitų žodžių rašybai, rodosi,

nėra nė mūsų rašinyje. Lenkų ir rusų pavardėse (ir vietų varduose) raidę *y* rašome tam tikram jų balsiui (ne ilgajam *y*) žymėti; svetimųjų žodžių garso *l* yra čia kita reikšmė, skirtina kiek nuo mūsų *l*. Čia rašom: *Eiropa, igiena (higiena), imnas (himnas), biblioteka, materialas, patriotas, Marampolė (Mariampolė), Savalkai* . . ., bet to tarimo ir rašymo niekam savo rašiniu brukte nebrukam, jo čia ir neteisinam (rašom ne rašybos vadovėlį tiems žodžiams). Pavardes galūnėmis *-skis* ir *-skas, -čia* ir *-čius* stengiamės rašyti taip, kaip rašosi patys tų pavardžių žmonės.

Atitaisymai.

Čia išspausdinta: 1. neišgydo (14, 1 ap.); 2. įsigilinimais (16, 16 ap.); 3. diiminores (19, 12 ap.); 4. 1831), vertė (21, 3 ap.); 5. *Pałangos* (29, 16 v.) ; 6. Wiadomości (29, 11 ap.); 7. 1883 m.) (32, 11 ap.); 8. *žiamaytiszko* (35, 10 v.); 9. Rus") (48, 18 v.); 10. ruskavo (48, 7 ap.); 11. straipnius, bet ir tie straipniai (53, 3 ir 2 ap.); 12. ir (53, 1 ap.); 13. smulkmenose (56, 1 v.); 14. Norkevičius (56, 11 v.); 15. kalviai (56, 19 v.); 16. argumentus . . . sudarytus, pramanytus (57, 17 ir 18 v.); 17. apie lietuvių (57, 17 ap.); 18. biografjai (59, 11 ap.); 19. biblija (60, 14 v.); 20. populaire (61, 5 ap.); 21. dziejo'w (61, 3 ap.); 22. auklėtiniai (62. 6 ap.); 23. pasaulininkų . . . pasaulinių (64, 2 ir 1 ap.); 24. jos (68, 15 v.); 25. Giesnių . . . (gotiniais rašmenimis) (80, 13, 15 ir 16 v.); 26. valstvbė (87, 18 v.); 27. Valančių (89, 18 v); 28. jude- (92, 18 v.); 29. Dailiojoji (93, 8-ap.); 30. „Našlaitė. (95. 13 v.).

Norėta išspausdinti: 1. neišgydo.; 2. įsigilinimas; 3. dii minores; 4. 1831) vertė; 5. *„Pałangos*; 6. „Wiadomości; 7. 1883 m.).; 8. *žiamaytiszko*; 9. Rus)".; 10. russkavo; 11. straipsnius, bet ir tie straipsniai; 12. , ir; 13. smulkmenomis; 14. Norkevičiaus; 15. „kalviai"; 16. argumentų . . . sudarytų, pramanytų; 17. lietuvių; 18. biografijai; 19 bibliją; 20. popularne; 21. dziejów; 22. auklėtiniai; 23. pasaulininkų . . . pasaulinių; 24. jo (Šliūpo); 25. Giesmių . . . gotiniais rašmenimis; 26. valstybė; 27. Valančių,; 28. judė-; 29. dailioji; 30. „Našlaitė"

§ 82-ojo pradžios tekstui (6-ms eilutėms) geriau tiktų pasakymas: „Dar pradžioje septintosios dešimties metų, kada rusai buvo ėmę smarkiai spyriuotis su lenkais del Lietuvos, Gudų ir Ukrainos ir rusų visuomenė pradėjo labiau domėtis tomis valstybės žemėmis, — jos buvo ligi tol rusams terra incognita (visai nežinomos), — Petrapilio geografinė draugija sumanė sudaryti į tuos valstybės pakraščius mokslo ekspediciją."

Turinys.

Skaičiais beveik visur pažymėti čia rašinio §§.

(Autoriaus žodelis) — 2 pusl.

1) **Tautosaka** (dainos, pasakos, mįslės, priežodžiai) . . . 1, 2, 3

2) **XVI, XVII, XVIII-sis amžiai** . . . . . 4—26

Mūsų raštų pradžia (4). Reformacijos reikšmė tai pradžiai (5). St. Rapagelonis ir A. Kulvietis (Culvensis), M. Mažvydis, B. Vilentas, J. Bretkūnas (6). Mažvydžio ir Bretkūno raštas (7). Bretkūno kalba (15). Raštų globotojai, vokiečiai ir mūsų rašytojai (8). Reformacija D. Lietuvoje (9, 16). Vilniaus akademija (9, 10). Vysk. M. Giedraitis (10). M. Daukša, N. Stryjkovskis (11). K. Širvydas (12). K. Širvydo ir M. Daukšos rašymas, jų kalba (13, 15). J. Joknavičia ir kiti to meto jėzuitai (14). Londono Biblija, S. B. Chylinskis ir kiti evangelikų rašytojai, jų mokyklos (16). Raštų menkėjimas (16, 17). L. Sengstock, D. Kleinas, Kr. Hartknoch, B. Zandas, J. J. Kvantas, E. Lisius (18, 19). Prūsų tikybinės giesmės (20). Pasaulinio turinio knygelės (pasakėčios, abėcėlė), P. Rūgys (21). Mūsų raštų sunykimas (22). A. V. Kojelavičius (23). Kr. Duonelaitis, jo raštai, kalba (24, 25, 26).

3) **1801—1832** . . . . . 27—39

Vilniaus universitetas, T. Čackis, Pr. Ks. Baužas, T. Norbutas (27), D. Poška, Kl. Nezabitauskis ir kiti mokslo žmonės (28) L. J. Rėza ir S. Stanevičia (29). A. Mickevičius ir kiti (30). Lietuvių kalbos raštų atgijimas, vysk. J. A. Giedraitis (31, 32, 33). Žemaičių romantizmas (34). A. Strazdas (Strazdelis), Pr. Ks. Baužas, D. Poška, S. Valiūnas, S. Stanevičia (34—37). Mūsų raštai ir 1831-ųjų m. sukilimas (38). Prūsų Lietuva (39).

4) **1832—1855** . . . . . 40—54

Uždarius universitetą (40). Vilniaus mokslo žmonių darbai (T. Norbutas, J. J. Kraševskis, A. Jucevičia . . .) ir to meto Vilniaus poetų kūriniai (41, 42). Lietuvių rašytojai: S. Daukantas ir jo darbai (43), L. Ivinskis ir jo darbai (44), J. A. Pabrėža, L. Mantvydas ir kiti (45, 46); vysk. M. K. Valančius, jo darbai ir raštų kalba (47, 48, 49); A. Tatarė ir A. Kitkus (50). Vakarų Eiropos ir Prūsų Lietuvos mokslo žmonės, mūsų kalbos tyrėjai: Bopp, Pott, Bohlen, Voigt, (51); J. Nesselmannas (51); Pr. Kelkis, Edv. Gizevius (52). Fr. Kuršaitis ir jo darbai (53, 54).

5) **1855—1864 (dešimtmetis reformų)** . . . . . 55—67

Valstiečių dalykas Vilniaus spaudoje, liaudininkai ir pelėsininkai (55), M. Akelaitis (jo darbai), Lietuvos mokslo jaunuomenė (56). Valančius ir Žemaičių blaivybė, to meto spaudos leidiniai, raštai (57, 58), laikraščio projektas (59). Vysk. A. Baronas (Baranauskas), jo darbai, kiti to meto mūsų rašytojai (60, 61, 62). Lietuvos dalykų tyrinėtojai (63, 64). Lietuvos dalykai kitose literatūrose (65). Vilnius ir Tilžė (66). K. Jakobis, Ott. Glagavas, A. Šleicheris (67).

6) **1864—1880 m.** (po rusų reformų) . . . . . 68—87

Rusų raidės mūsų raštuose (68, 69, 70). Valančius rusų priežiūroje (71). Mūsų raštai keliasi į Tilžę (71, 72), „cenzūros lei-

dimas“ (72). Ginamieji mūsų raštai (72, 73, 74). Lietuvos mokyklose, jaunuomenė (75—78). Lietuvos dalykų ir lietuvių kalbos mokslas kitose šalyse — Ad. Bezzenbergeris, A. Mierzyńskis, Geitleris, Leskien'as, Brugman'as, Brückneris (79, 80). Lietuvos istorija rusų moksle (81). Rusai ima domėtis Lietuva (82). Brolių Juškų darbai mūsų kalbos žodynui ir tautosakai (83, 84). Ant. Baranauskas ir kiti tautotyroje, kalbos moksle (85). S. Gimžiauskas, A. Vienažindis (86). P. Vileišis (87).

7) **1880—1886 m.** (jaunimo darbas, „Aušra“) . . . . . 88—112

Jaunuomenės sujudimas, pirmieji jos laikraštėliai (88). Tilžės Mittheilungen der L. L. Gesellschaft (89, 90). Ima busti Prūsų Lietuva (91). „Aušros“ pradžia, J. Basanavičius (92); „Aušros“ turinys (93), jos rūpesniai, pirmieji rašytojai, kalba (94—97), jos įspūdis ir įtakumas kitiems (98, 99, 100). Lietuviai rūpinas atgauti spaudą Rusijoje; „Aušros“ darbininkai (101). Žemaičiai ir „Aušra“ (102). Lietuvių kalbos mokslas Lietuvoje (K. Jaunius) ir kitur (103); mūsų krašto mokslas už Lietuvos sienų (104—106). Lietuvos istorija rusų moksle ir kitur (107). „Aušra“ ir kunigai (108), Žemininkai (109). „Aušros“ linkmė ir skaitytojai, liaudininkai (110—112).

8) **1886—1896 m. (lietuvių sąjūdžio skydimas)** . . . . 113—149

Žmonių reikalai ir raštai (113). Lietuviai Amerikoje, pirmieji jų raštai (114, 115); J. Šliūpas ir A. Burba. Viso jų darbo ūgis ir plėtotė (116—118). Tilžės „Šviesa“, jos turinys ir rašytojai (113, 119—122). Mūsų dalykai ir valdinės rusų sferos (123). Lietuvos dalykai kitų raštuose ir kitur (124). „Varpo“ ir „Ukininko“ pradžia, programa, rašytojai, jų marksistai ir demokratai (125—129, 135). V. Kudirka ir kiti „Varpo“ publicistai; jo istorijos ir kalbos dalykai (130, 131). „Varpo“ literatinė kritika ir dailioji literatūra (132, 134). „Ukininko“ turinys; jo kalendoriai (133, 134). „Žemaičių ir Lietuvos Apžvalga“, jos kalendoriai (136—139). Maironis, A. Jakštas; „Apžvalgos“ publicistai, beletristai, poetai (137—139). „Apžvalgos“ reikšmė (139). Kiti mūsų visuomenės sluoksniai „Varpo“ metu (140). Mūsų spaudos sugrąžinimo dalykas (141—143). Lietuvos dalykų mokslas (144, 145). Mūsų istorijos mokslas (146). Valdžios mokslo atstovai (147). Varpininkai Prūsuose (148). Mūsų raštai Prūsuose (149).

9) **1896—1904 m.** . . . . . 150—196

„Varpo“ rašytojai ir Lietuvos gyvenimas (150, 151). Amerikos lietuviai, jų raštai ir Lietuvos dalykai; lietuviai Skotijoje, Anglijoje (152—159). Rusų įvairiausybė ir Lietuvos švietėjai, jų kova ir darbai (160—166). „Ukininkas“ ir „Naujienos“ (166, 167). Pr. Vaičaitis, Žemaitė, Lazdynų Pelėda ir kiti mūsų beletristai (168—173). Populiarizatoriai ir vadovėlių rašytojai (174—175). „Tėvynės Sargas“ (176...); jo turinys, taktika, bendradarbiai, beletristai, poetai (176—185). „Žinyčia“, „Dirva“, „Dirva — „Žinynas“ (181, 186). Mes ir kiti (187). Kitų darbai lietuvių ir Lietuvos mokslui (188—190). Mūsų jaunuomenė (mes) tame moksle (191). Lietuviai vis smarkiau dirba, rusai ima leistis ir pagaliau nusileidžia (192—196).

Pirmieji žingsniai su cenzūra, laikraščiai, rašytojai, Mokslo Draugija, pirmieji mokslo vadovėliai (197—200).

Keli rašybos mažmožiai, atitaisymai — 109 ir 110 psl.

OTTO v. MAUDERODE, TILSIT.